

KÖZLEMÉNYEK

Egy magyar karthauzi kolostor könyvkötéseinek szerkezeti vizsgálata. A 19. század második felében kiváló műtörténészek, Römer Flóris és Ráth György elsőként foglalkoztak a könyvkötőművészettel. Ráth György 1882-ben megrendezte az országos könyvkiállítás, ekkor jelent meg a *Kalauz* című ismertetés, majd ennek második kiadásaként a *Könyvkiállítási emlék*. Ebben alapvető tanulmányok szólnak a könyvtörténet egyes területeiről; közöttük van a könyvkötéstörténet első összefoglalása Keszler Józseftől. Csontos János, Fraknoi Vilmos, majd a 20. század elején Jaschik Álmos, Gulyás Pál, Varju Elemér, Végh Gyula ír a debreceni, nagyszombati, kolozsvári és a korvina kódexek kötéseiről. Két összefoglaló munka is megjelent: Hunyadi József a mohácsi vész előtti, Romhányi Károly pedig a 18–19. századi magyar kötéseket vette számba. Ezek a szerzők jelentős úttörő munkát végeztek a magyar könyvés és könyvkötő-művészet egyes részterületeinek feldolgozásával és ismertetésével, de nem törekedhettek teljességre.

Az utóbbi években Koroknay Éva és Rozsondai Marianne munkássága nyomán további értékes tanulmányokkal gazdagodott a művelődéstörténet ezen ága, még mindig kevés azonban a résztanulmány, valamint az olyan összefoglaló jellegű munka, mint például német területen már régebben megjelent Ernst Kyriss, Theodor Gottlieb és Ilse Schunke művei. A magyar könyvkötéskutatás vázlatos áttekintése során megállapítható, hogy csaknem kizárólag a könyvkötés díszítőművészetének tárgyalására szorított, és csak elvétve akadnak olyan tanulmányok, amelyek a könyvkötés technikájának történetével foglalkoznak. E ritka munkák között említhető Hunyadi Józsefnek *A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig* című könyvének első fejezete, amelyben röviden összefoglalja a könyvkötéstechnika történetét.

A kötéskutatásnak kiegészítő, kiegészítő területe a technikatörténet. Mint Hellmuth Helwig német kötéskutató írja, a biztos kötésmeghatározásnak éppen olyan fontos feltétele a könyvkötőtechnikák, valamint a könyvkötészeti szaknyelv ismerete, mint a jártasság a könyvtörténet, a stílusfejlődéstörténet, a díszítőművészet történetében.¹

Amint a kötés díszítésének módja, stílusa, úgy a kötési technika is korról korra, időben és térben egyre változott, ezért a kötéstechnikai adatok is segíthetnek egy-egy könyvborítónak, esetleg még magának a műnek a meghatározásánál is. Ám a kötésszerkezet, készítésének módja a kutató előtt többnyire rejtve marad. Nemcsak hiányos könyvkötészeti ismeretei következtében, hanem azért is, mert pontos adatokhoz csak akkor juthat, amikor a kötet már a szétesésig megrongálódott, vagy ha a könyvet a restaurálás során szétbontják. Gyakran még a kötéstábla vaknyomását és aranyozását is elfedi az idő patinája, a por- és piszokréteg, vagy a megrongálódott borítókra védelmi célból ráragasztott vászon és papírrétegek, az egyes korokban divatos olajfestés. A kötések felépítését és díszítését ilymódon elfedő, néha még meg is hamisító beavatkozások következményeitől a restaurátor szabadíthatja meg a kötetet. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a kötetet csak akkor szabad szétbontani, ha állapota azt elkerülhetetlenné teszi. A szétbontásnál a táblák belsejéből kézirat- vagy nyomtatványtöredékek kerülhetnek elő, amelyeket a könyv kötésekor segédanyagként használt a könyvkötő. E töredékeknek kormeghatározó szerepük

¹ HELWIG, Hellmuth: *Handbuch der Einbandkunde*. Bd. 1. Hamburg, 1953. 20.

lehet. A restaurátor a munkája során tapasztaltakat feljegyzi és szükség esetén fényképfelvételeket is készít. Néhány évtizeddel ezelőtt, a restaurálás kezdetén még nem volt szokásos a pontos dokumentálás. Az egykorú kötések eldobásával, a művek átkötésével, a korra jellemző technikai részletek eltüntetésével értékes adatok vesztek el. A még érintetlen, régi kötések felkutatásával, vizsgálatával, leírásával, a restaurált művek számbavételével, az adatok rögzítésével még sok könyvtörténeti, művelődéstörténeti adalék vár feltárára.

A kolostori rendi szabályzatok általában előírták könyvtár létesítését. A magyarországi kolostorokban ugyanúgy másolták és kötötték a könyveket, mint más országokban, mivel a szabályzatok a rendek valamennyi kolostorára vonatkoztak. Így — bár a magyar kolostori könyvkészítésre vannak adataink, közvetlenül a könyvek kötésére már kevesebb —, a külföldi, gazdagabb bizonyítékkal rendelkező kolostorok működési rendjéből következtethetünk a magyarországi helyzetre.

Eddig egyetlen magyar kolostori eredetű könyvkötés csoportot sikerült rekonstruálni a díszítőelemek alapján: a lövöldi karthauziaknál kb. 1478–1520 között keletkezett kötések csoportját.²

A kolostort Nagy Lajos király alapította a Veszprém megyei ún. Paradicsomvölgyben, a mai Városlőd helyén 1378-ban, de történelmi emlékek már 1370-ben is említik a Lövöldöt.³ Nagy Lajos a szerzeteseknek adományozta Völgykő várát, amelynek köveiből épült föl a zárda,⁴ romjaiból ítélve a lechnitzi karthauzi kolostor mintájára. Egy nagyobb házból és egy kisebb épületrészletből állott. Az alsó épületben volt a könyvtár, a műhelyek és a közösségi célokot szolgáló egyéb helyiségek. A felső kolostort lakták a szerzetesek, általában egyszerűes cellákban.⁵

A lövöldi kolostor első tagjai a magyar pálosok rendjéből kerültek ki, ezért nevezi Dedek a legmagyarabb kolostornak; ezt bizonyítják a perjelek névsora is, amelyben kizárólag magyar nevek olvashatók.⁶ 1552-ben sorsa megpecsételődött: a török közeledtének hírére a többi kolostorral együtt — feltehetőleg a bentlakók — felrobbantották. A szerzetesek szétszéledtek, utolsó perjelük birtokaikat 1557-ben bérbe adták a veszprémi püspöknek. Könyvtára is szétszóródott, talán Ausztriába menekítették.

A karthauzi kolostorokban rendszeresen folyt könyvmásolás. Biztosra vehető, hogy a magyarországi kolostorokat is ellátták — a rend szabályai szerint — az ehhez szükséges eszközökkel: íróanyag, tábla, pergamen, toll, kréta, a bőr simításához két darab horzsakő, két rudacska, amelyre a kész írást feltekerték, törülközők, pontozó és ár, melyet a könyvek bekötésénél használtak, vonalzó és grafit-darab.⁷

A karthauziak könyvkötészeti tevékenységéről vannak adatok külföldön is: pl. Nürnberg, Olmütz és Prüll kolostoraiban,⁸ de Lövöldön is kellett folynia ilyen munkának. Tudjuk, hogy Mátyás király 1480-ban meglátogatta a kolostort, és több nyomtatványt adományozott. Közöttük volt a későbbi lövöldi korvina-ként számontartott őnyomtatvány. Az ajándékozásra való tekintettel festették bele a király címerét az első lapra, és 1488-as évszámmal datált díszes kötéssel látták el.⁹ Ezen a nyomtatványon kívül még két kötetről vélték a kutatók, hogy a kolostor könyvei közül való. Az *Érdi-kódex* (Nyelvemlék 9. Országos Széchényi Könyvtár) íróját lövöldi karthauzinak tartják. A lövöldi névtelen a 16. században élt. A kódex kötése feltehetően 19. századi, egyszerű barna félbőr, gerincén felirat: Nagyszombati Carthausi kézirat. Mivel a könyvtestről levált a borító, jelenleg látható, hogy a hát sima, nyomtatványtöredékekkel kasírozott. Sajnos az eredeti kötés szerkezetére utaló nyomok nem láthatók. A *Sz. Mária-ról szóló zsolttárok gyűjteményét* magában foglaló 14. századi karthauzi kézirat Cod. Lat. 99. jelzet alatt az Országos Széchényi Könyvtárban található. Dedek szerint kétséges, hogy magyar munka-e, mivel első lapján fejnél

² SZ. KOROKNAY ÉVA: *A lövöldi karthauzi kolostor kötéseiről* = Esztergom évlapjai. 1960. 25–34.

³ *Hazai Okmánytár* II. 123.

⁴ BÉKEFI Remig: *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban*. Bp. 1907. 227.

⁵ DEDEK CRESCENC Lajos: *A karthausiak Magyarországon*. Bp. 1889. 56.

⁶ DEDEK: *i. m.* 240.

⁷ DEDEK: *i. m.* 56.

⁸ KYRISS, Ernst: *Vézierte gotische Einbände in alten deutschen Sprachgebiet*. Textband 1–3. Tafelband. Stuttgart, 1953. Tafelbd. 1., No. 10, 16, 23, 25, 27.

⁹ *Könyvkiállítási emlék*. Bp. 1882. 89–90.

ez a felirat olvasható: Iste libellus pertinet ad Carthusienses prope Erffordiam.¹⁰ Azonban a bevezetés megemlíti Péter perjelt, aki 1396 körül a lövöldi kolostorban élt. Lehetséges tehát, hogy a kötet lövöldi tulajdonban volt, talán itt is kötötték be, de a szétszórás során az erfurti kolostorba került. A kéziratot váltakozva papírra és pergamenre írták. Egyszerű kötése csak részben egykorú, ugyanis a bejegyzés szerint 1954-ben javították. Ekkor került a gerincre új, sárgás színű bőr. Az eredeti bőrborítás sötétbarna, fatáblára vont. Az előtábla közepén sárgaréz csat látható, a hátulsó táblán a bőrszíjat leszorító lemez megmaradt, de a bőrszija leszakadt és elveszett.

Az első táblára fejnél kopott, sérült kézírattörödek van ragasztva. A kéziratot három dupla bordára fűzték. Kérdéses, hogy a fűzés eredeti-e, vagy a javítás során újrafűzték az íveket. Sajnos, az ötvenes években még nem volt szokásos a restaurálásról jegyzőkönyvet és fényképfelvételeket készíteni.

Meg kell még említeni a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött, Cod. Lat. 72. jelzetű, 1467-ben Máté karthauzi szerzetes által frott, *aszketikus traktátusokat* tartalmazó munkát. E kézirat azonban 19. századi papírkötésben van.

Az említett kötetek közül Koroknay Éva csak a lövöldi korvinát tartja kétségtelenül kolostori kötésűnek. Még további nyolc műről — a 2. és a 11. pont alatt idézett műveiben — stílári jegyek alapján úgy véli, hogy szintén Lövöldön készültek, 1478–1490 között. Felmerül a kérdés, támogatható, vagy bizonyítható ez a vélekedés a kötések szerkezeti, technikai vizsgálata alapján?

Az elmúlt években a kilenc kötetet e szempontból alaposabb vizsgálat alá vettük, közülük hármat restaurálásuk során még részletesebben elemezhetünk. A kilenc kötésből három az „F M”, egy az „F Mus” szignóval van ellátva, ezenkívül az utóbbiakon évszám is látható. A lövöldi korvinán nincs szignó, csak évszám. Valószínűsíthető, de nem bizonyított, hogy a szignó Frater Matheust jelent, és talán ez a mester volt a lövöldi kolostor scriptora és egyben egyik könyvkötője is.

A művek a kötéstáblákon lévő évszámok növekvő sorrendjében a következők:

1. Nicolaus de Lyra: *Postilla*. [Strassburg c. 1474–1477] — 2°-CIH 2404. Inc. S. l. a. I. 1. Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés jelzése: „F M” 1478. Fatáblás, gótikus díszítésű, 4–4 sarokverettel és 5 csúsztatógombbal. Koroknay,¹¹ Jegyzék 130.
2. Pseudo-Vincentius Bellovacensis: *Speculi Moralis*. Tertius liber. (Strassburg 1476) — 2°- CIH 3498. Inc. S. l. a. I. 2. Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés jelzése: „FM” 1484. Fatáblás, gótikus díszítésű, 4–4 sarokvédő verettel, 2 csattal. Koroknay, Jegyzék 131.
3. Gregorius IX. papa: *Decretales* cum glossa Francisci Moneliensis. Venezia 1479. — 2°- CIH 1489. Inc. 13. (VIII. 6. 1.) Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár. A kötés jelzése: „F Mus”, 1484. Fatáblás, 4–4 sarokverettel, 2 csattal. Díszítése gótikus jellegű. A kötést 1968-ban restaurálták az Iparművészeti Múzeumban. A restaurálás előtti fényképfelvételek szerint a sarokveretekből csak 4, a 2 csatból csak 1 volt meg. A bőrszíjak elvesztek. A bőrborítás erősen rovarrágott, a gerincen hiányos volt, a sarkokon a táblák letörtek, ezeken a helyeken a bőr is hiányos, illetve sérült volt. A fényképeken jól látható a fűzési technika és a bőrből varrott oromszegély, valamint a bőrszalagoknak a táblához való rögzítési módja. Koroknay, Jegyzék 302.
4. Augustinus, Aurelius: *Opuscula*. Venezia, 1483. — 4°- CIH 358. Inc. 139. Budapest, Egyetemi Könyvtár. A kötés jelzése: „F Mus” 1486. Fatáblás, 2 csattal, bőrszíjjal. Díszítésében még a gótikus diagonális szerkesztési mód az uralkodó, a metszéspontokon egy-egy rozettával, hasonlóan a *lövöldi Korvina* első táblájához. Koroknay, Jegyzék 56.
5. Antoninus Florentinus: *Summa theologica*. Pars II. Venezia 1477. — 2°- CIH 258. Inc. I. 52. Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés jelzése: 1488. Fatáblás, csúsztató

¹⁰ DEDEK: *i. m.* 16.

¹¹ SZ. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Kolostori és polgári műhelyek. (Művészettörténeti füzetek 6.) Bp. 1973. 38.

gombokkal, melyek közül több hiányzik. Két csatja közül az egyik hiányzik az első táblán. A két bőrszj az akasztós csattal eredeti. Gótikus jellegű díszítése nagyon kopott, sérült, bőrborítása rongált. Koroknay, Jegyzék 140.

6. Rainerius de Pisis: *Pantheologia*. Nürnberg, 1477 — 2°- CIH 2897. Inc. I. 1. a–b „Lövdöldi Korvina”. Esztergom, Főegyházmegeyi Könyvtár. A kötés jelzése: 1488. Fatáblás, igen szépen cizellált sarokveretekkel a táblákon, az előtáblán a középperetnek csak a nyoma látszik. 2 csat az előtáblán, az akasztós csatok elvesztek, a szíjaknak csak a maradványai voltak meg. A hátsó táblán 5 csúsztatógomb van. A kötetet az Országos Széchényi Könyvtárban restauráltam 1973-ban. Az első tábla gótikus elrendezésű, de a rombuszalakú mezők nincsenek kitöltve díszítésekkel. A hátsó tábla reneszánsz stílusú. Berkovits Ilona és Hoffmann Edit szerint a kötés nürnbergi, de Koroknay stílárís jegyek alapján ezt cáfolja.¹²

A restaurálás során a kötet szerkezetét alaposan megvizsgálhattam. Kettős bordái és az oromszegély alapja világos színű vadbőrből készültek. A fatábla élein a kettős bordáknak megfelelő alakú domború kis tokot faragott ki a könyvkötő, ebbe bújttatta a bordaszalagok végeit, ugyancsak így járát el az oromszegélyek végeivel is, majd ezeket a táblák felületén bestillyesztette és faékekkel rögzítette. Az oromszegélyek — hasonlóan a szombathelyi ősnymotatványhoz — bőrből varrottak.

7. Berchorius Petrus: *Repertorium morale*. Nürnberg, 1489. — 2°- CIH 553. Inc. I. 35. Esztergom, Főegyházmegeyi Könyvtár. A kötés nincs szignálva. Fatáblás, két csattal ellátott, reneszánsz stílusú bőrborítás fedi. A kötés 1490 körül készülhetett. Koroknay, Jegyzék 137.
8. Petrus Lombardus: *Sententiarium libri I–II*. Nürnberg, 1491. Inc. 558/d. CIH 2646. Országos Széchényi Könyvtár. A kötés nincs szignálva. Fatáblás, 4–4 sarokverettel, a táblák közepén 1–1 középperettel ellátott kötet, az előtábláról 1, a háttábláról 2 sarokveret hiányzik. Elől 2 csat megmaradt, de a bőrszíjak és a rajtuk volt akasztós csatok elvesztek. A táblák és a gerincborítás reneszánsz díszítésű, de zavarólag hat a gótikus középperet. Az ősnymotatvány restaurálása az Országos Széchényi Könyvtárban történt 1978-ban.

A fatáblákat a könyvkötő ugyanolyan módon erősítette a könyvtestre, mint a „lövdöldi Korvina”-nál és az 1484-es szombathelyi kötésnél. Az oromszegélyek és kettősbordák alapja bőr, lencérnával varrták az ívekhez. Szerkezeete, a kötés technikája azonos a szombathelyi Inc. 13. jelzetű nyomtatványával.

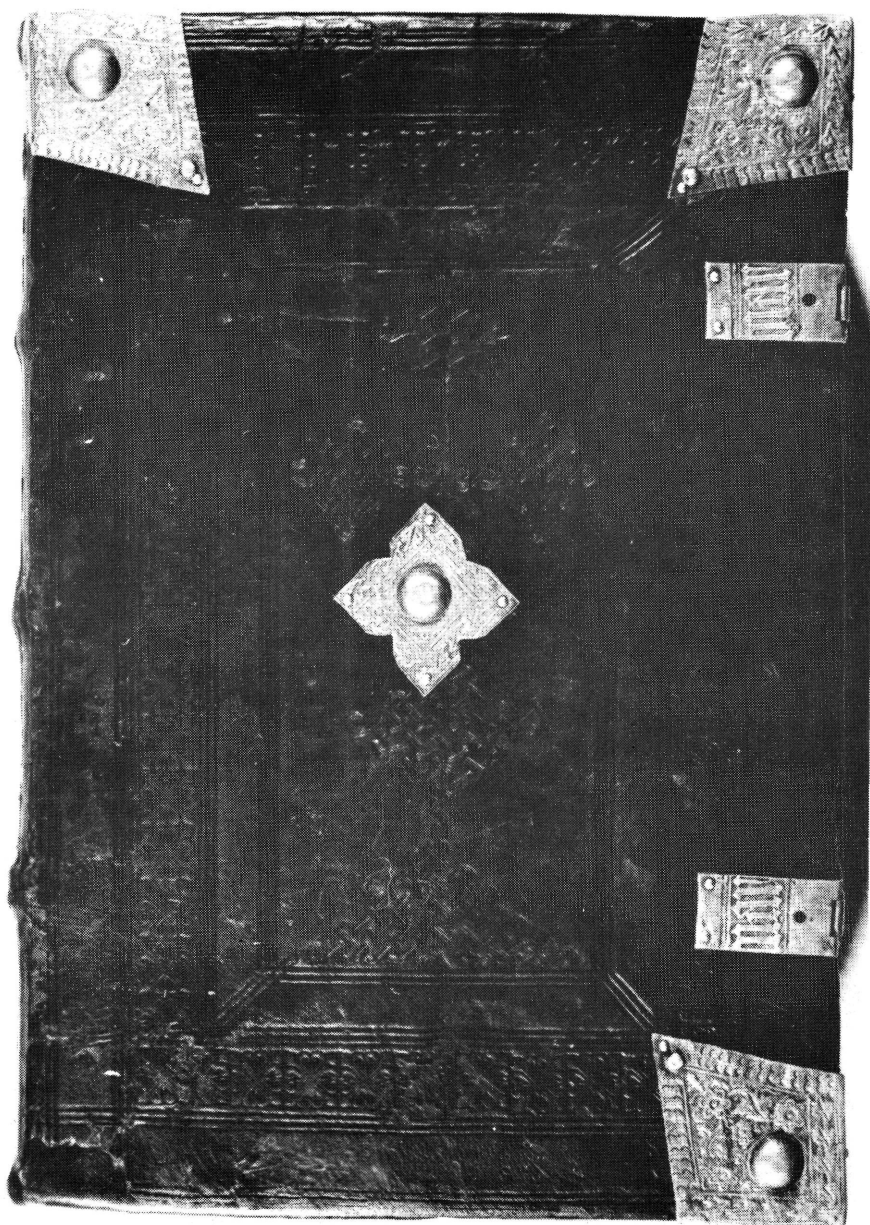
Ez az egyetlen olyan kötés, amelyből a restaurálás során lövdöldi eredetű feljegyzések kerültek elő. Az egyik egy levél, amelyben az ismeretlen levélíró a lövdöldi perjelhez fordul, és egy orvoság receptjét közli Bécsből. 1494-ből datált. A másik levéltöredéken az 1500-as évszám és Buda olvasható, egyébként a szöveg szinte olvashatatlan. Eddig nem sikerült megfejteni.

Koroknay idézett munkájában úgy véli, hogy a nyomtatvány kötése a megjelenés éve után nem sokkal készült. A táblák belsejéből előkerült datált levelek egyrészt megerősítik, hogy a kötés valóban Lövdöldön készült, másrészt azt bizonyítják, hogy a kötés 1500-nál előbb nem készülhetett. Koroknay, Jegyzék 102.

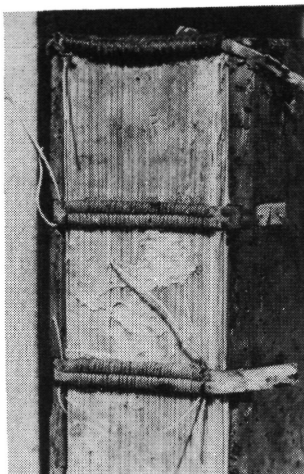
9. Ambrosius: *Opera*. Pars II–III. Basel, 1492. — 2°- CIH 157 Inc. I. 69. Esztergom, Főegyházmegeyi Könyvtár. A kötés nem szignált. Fatáblás bőrkötése reneszánsz díszítésű, igen kopott. Az előtáblán 2 csat, a bőrszíjak a kapcsokkal elvesztek. Az oromszegély bőrből készült. Koroknay, Jegyzék 146.

¹² CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. No. 566.

2. kép Az Inc. 558/d. jelű (OSzK) restaurált ósnyomtatvány előtáblája

3. kép Az Inc. 13. (Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár) jelű kötet gerince restaurálás előtt. Bőrből készült oromszegély és kettős bordák

A kutatások alapján a lövöldi karthausi kolostor könyvkötészetéből származtatott kilenc kötet Rozsondai Marianne közlései alapján tizenegy kötésre egészült ki. A tizedik az MSS II. 1. jelzetű esztergomi *Jordánszky-kódex* háttáblája,¹³ A kódexet véleményem szerint valószínűleg az 1882. évi az Országos Iparművészeti Múzeum által rendezett könyvkiállítás előtt kötötték át. (A kötetnek a kiállításon való részvételét igazoló címke az új előzéklap verzóján látható.) Az íveket a javításkor újrafűzték. Az eredeti oromszegőket levágták, azonban a bőrborítás sérülése következtében a fejnél volt eredeti oromszegély bőrszalagból készült vége jól látszik. Az előtábla kiegészítése a hiányzó eredetinek, bélyegzői a háttábla bélyegzőinek utánzatai. Rozsondai Marianne szerint a későgótikus kötés hat bélyegzőjéből öt látható a lövöldi kolostori műhelyből származtatott kötéseken is.¹⁴

A tizenegyedik kötés a Csíkszeredai Múzeum ferences állományában található, Antonius Florentinus *Confessionale* című művét borítja. Szignált, datált = f Mus, 1487. (Rozsondai Marianne szíves szóbeli közlése, akinek a jelen tanulmányhoz nyújtott jelentős segítségéért ezúton is köszönetet mondok.)

Mint már említettük, három kötés szerkezetét, készítésének technikáját vehettük alapos vizsgálat alá a restaurálás során. Mindhárom kötés felépítése, a könyvkötői munka sajátos jellegzetességei, a munka alaposága, pontossága szembetűnően hasonló. A bőrből készült kettős bordaszalagok, a fatáblák megmunkálása és felerősítése a könyvtestre, a bőrborítás beütése a táblák belső szegélyén, az oromszegélyek rögzítése a táblákra azonos módon készült. Különbségeket csak az oromszegélyek elkészítésénél láthatunk: az Inc. 13. szombathelyi és a „lövöldi Corvina” oromszegélye bőrrrel átvarrott, de a nagyobb méretű kötetek között több ilyen is van. A kisebb kötések oromszegése egyszerűbb, lencernával van az ívekhez varrva. A fatáblák belső felületén az előzék nincs leragasztva, kivételt képez az Inc. 558/d jelzetű, 1491-es nyomtatvány, ahol lövöldi vonatkozású levél volt a táblán. Ahol még leragasztott tükörrel találkozunk,

¹³ ROZSONDAI Marianne: *Magyarországi gótikus és reneszánsz bőrkötések*. (Vázlat, a feladatok ki-elölése) = *Ars Hungarica* XVII. 1. Bp. 1989. 64.

¹⁴ ROZSONDAI Marianne: *A Jordánszky-kódex és töredéke*. Pannonia Regia, MNG, Bp. 1994. 436–437.

4. kép Az Inc. I. 1. (Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár), a korvina gerince, fejnél bőrből készült oromszegély

azok későbbi javítás során kerültek jelenlegi helyükre. Minden kötetnek egyenes a gerince, nem gömbölyített.

A restaurálatlan kötések felépítése, szerkezete is azonosságokat mutat. Biztosra vehető, hogy ahol a bőrborítás eltakarja a táblákat a gerinc felőli oldalon és nem látható a bordaszalagok végeinek a táblához való erősítési módja, az eljárás ezeknél a köteteknél is azonos. Ugyanis, a belső táblafelületen nincs nyoma a besüllyesztésnek – ez jól látható, mivel nincs tűkőr –, ezért biztos, hogy a megfelelően vastag fatáblák élein vezették be a szalagok végeit és a táblák külső felületén süllyesztették be.

Koroknay azon feltevését, hogy az 1488-as évek után készített kötésekben megfigyelhető a stílusváltás – azaz áttérés a teljesen magyar jellegű reneszánsz stílusra – egyúttal talán technikai változásokat is eredményezett, nem tudjuk alátámasztani. Említésre méltó változásokat nem látunk, de ez aligha meglepő. Hiszen alig telik el néhány év, és 1484-ből, illetve 1488-ból származó tisztán gótikus és átmeneti jellegű kötéssel, majd az 1490-es években már díszítésükben teljesen reneszánsz stílusú, felépítésű kötésekkel találkozunk. A technikai változások ellenben mindig lassabban követik a díszítőművészet stílusváltozásait. Kétségtelen, hogy a „Fr M” és „Fr Mus” szignóval ellátott köteteket ugyanaz a szerzetes kötötte be és az is helyes feltevésnek látszik, hogy a műhelyben, még ha többen is foglalkoztak könyvkötéssel, ugyanazt a technikát alkalmazták.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a lövöldi kolostori kötécsoport könyvkötés-technikai elemzése során nyert adataink megerősítik illetve pontosítják a kutatók korábban stiláris jegyek alapján tett megállapításait.

BEÖTHYÉ KOZOCSA ILDIKÓ

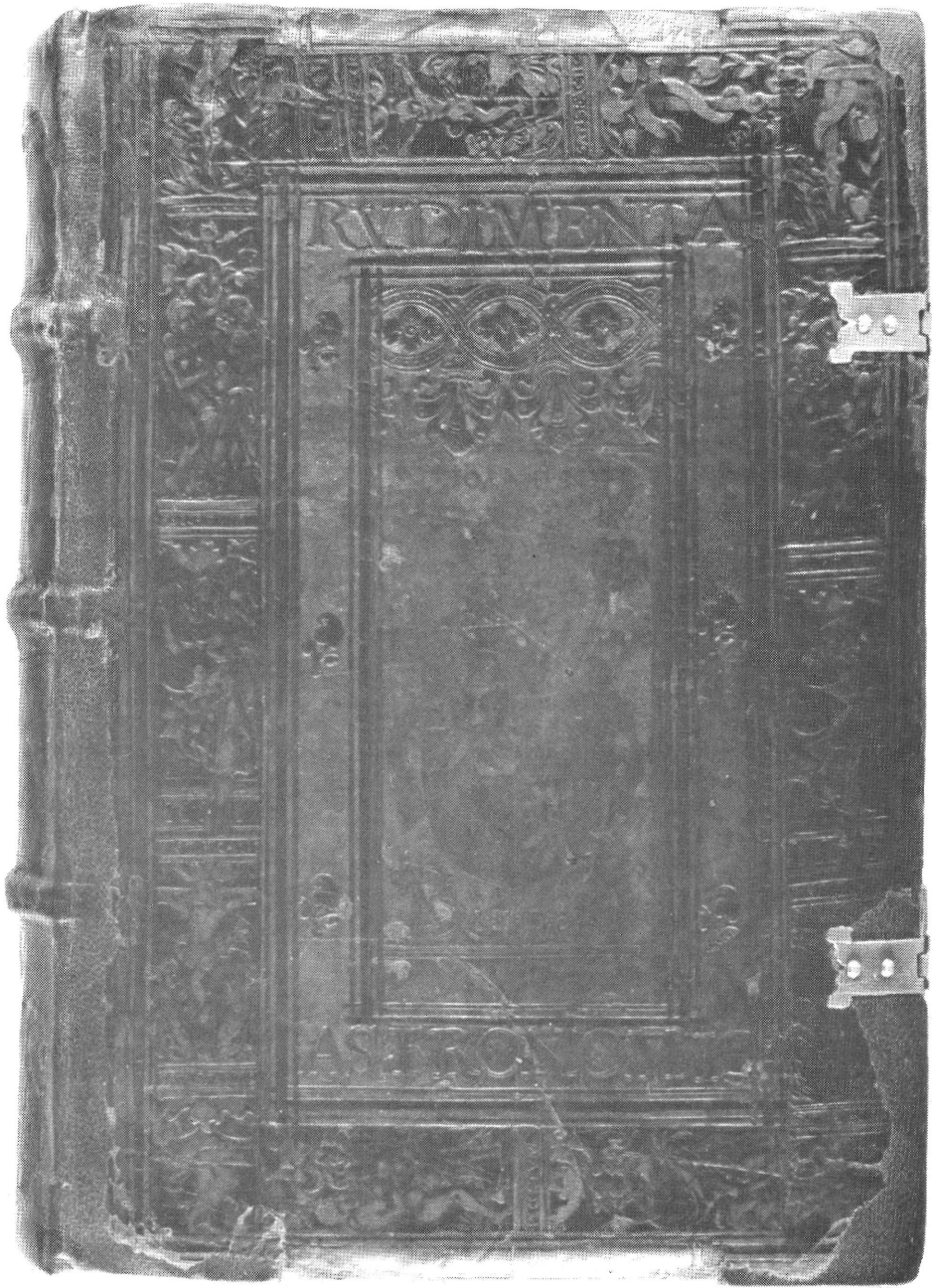
Egy lengyel humanista (Jan Dantyszek) könyve. A gdanski német családból származó diplomata nemcsak V. Károly állandó lengyel követe, illetve I. Zsigmond főtanácsadója volt, hanem korának egyik neves, latin nyelven író költője, aki kapcsolatban állt például Philipp Melanchthonnal vagy Thomas More-ral. A lengyel Oláh Miklós, humanista nevén: Johannes Dantiscus de Curiis (1485–1548), miután az aktív politizálástól visszavonult mint warmiai püspök, Lidzbarkban tudományos és művészeti központot rendezett be, könyvtárat és képtárat alapított. E messze földről híres könyvtárnak egy darabja, kalandos úton, a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárába került, még a 17. század első felében.¹

Az Egyetemi Könyvtárban folyó állományrendezés során előkerült kötet asztronómiai tárgyú értekezéseket magábfoglaló, jelenleg négy tagból álló kolligátum.² Az eredetileg több nyomtatványt tartalmazó könyvet számos helyen, meglehetősen barbár módon megcsonkították; valószínűleg a cél maga a mű vagy a benne található bejegyzések megsemmisítése volt és nem a kolligátumok valamilyen elv alapján történő kiemelése. Az előtáblán szereplő cím – *Rudimenta Astronomica* – mutatja, hogy a kötet – a

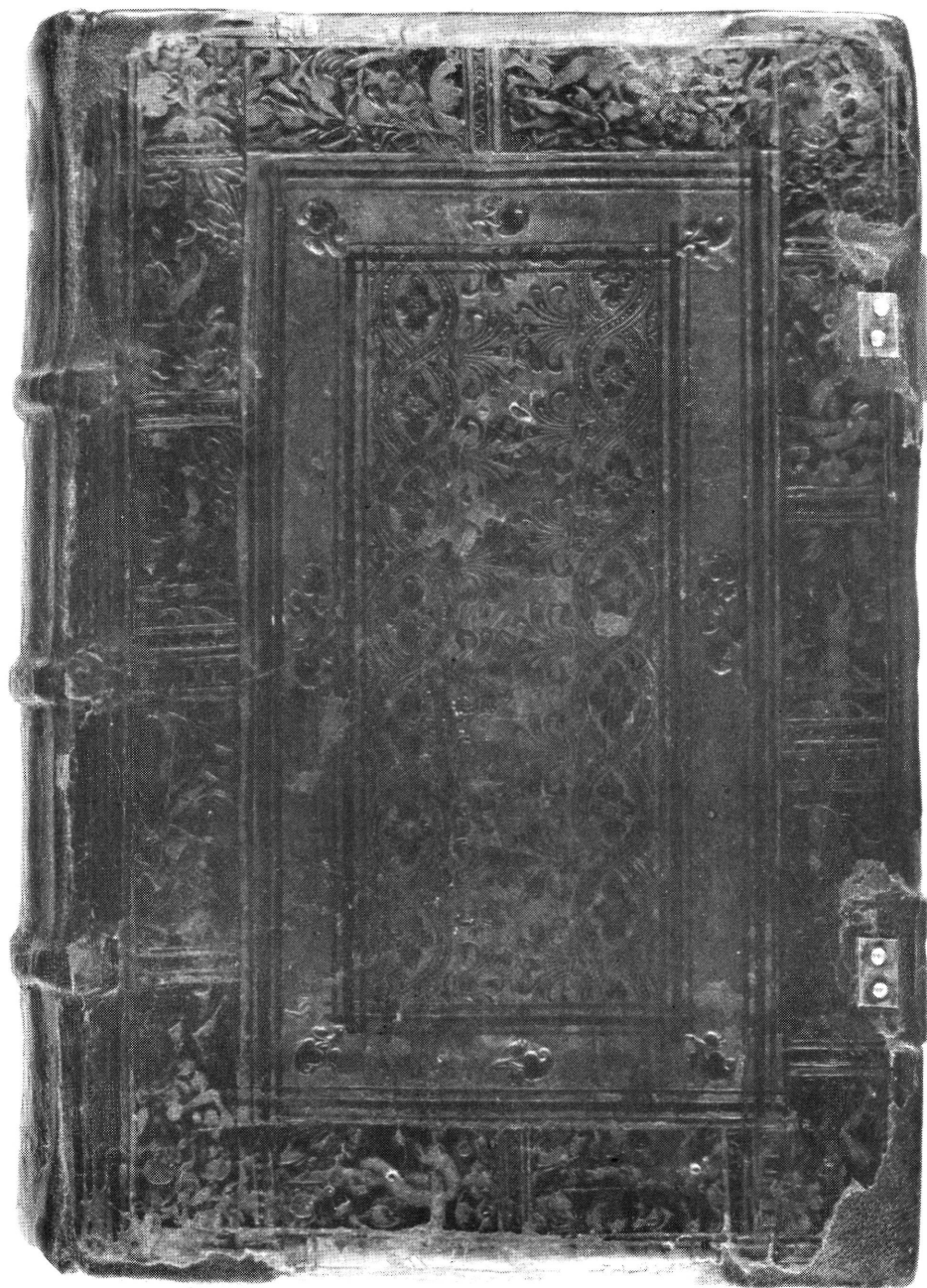
* A tanulmány a Pro Renovanda Cultura Hungariae támogatásával készült.

¹ A Dantiscusra vonatkozó szakirodalmat l. *Polski Słownik Biograficzny* (a továbbiakban: PSB) Tom IV. Kraków, 1938. 424–430. – Életére, költészetére és művészetpártolására l. SKIMINA, St.: *Twórczość poetycka Jana Dantyszka*. Kraków, 1948. – BAUMGARTNER, Alexander S. J.: *Geschichte der Weltliteratur*. Bd. IV. Die lateinische und griechische Literatur der christliche Völker. Freiburg im Breisgau, 1900. 596–597. *Wielka Encyklopedia Powszechna* PWN 2. 814–815. – Magyar kapcsolataira l. CSAPODI Csaba: *Egy magyar királylány és királyné (Jagello Anna) könyve* = MKsz 1992. 55–57. CYTOWSKA, Maria: *Andronicus Tranquillus Dalmata – A Laski család és Zápolya János udvarának familiárisa*. In: Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. 132–133.

² Jelzete: Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: BEKK), Vet. 22/24. A kötet az ún. Vetustissima-gyűjteményben található, mely a 16. század első felének nyomtatványait őrzi. Itt mondok köszönetet BOROSS Klára kollégámnak, aki közös felfedezésünk megírását nagylelkűen átengedte.

1. kép A könyv előtáblája Johannes Dantiscus supralibrosával

2. kép A könyv háttáblája

Acta Collegii S. Ioseph. N. S. J. 1722.
Acta Collegii S. Ioseph. N. S. J. 1722.
 gna fide & uirtute excitat, & adiumat. Multa uero huius generis beneficia Reipu. uestræ debemus. Nam cum inde usq; a Ioanne Regiomontano urbs uestra uelut domicilium fuerit huius philosophiæ, magna fuerunt hæc artium apud uos studia, multa egregia monumēta apud uos edita sunt. Attici ingeniosissimi homines finxerunt Neptunum & Pal ladem inter se certasse ab utro numine ciuitas appellaretur, cumq; Deorum iudicio Pallas omnibus calculis uicisset, urbem ab ea nominatam esse, Qua fabula significauerunt, ciuitatem non imperij laude, quod classibus parauerant, & opum magnitudine præstantiorem esse quàm ciuilibus artibus. Illud autem in primis sapienter cogitatum est, quod eius iudicij Deos autores fecerunt, ut cum pleriq; homines summā esse imperij gloriam existiment, admonerēt Deorum iudicio longe maius esse decus ciuitatum, leges, iudicia, honestam disciplinam & similes pacis artes. Quare ciuitas uestra iure prædicanda est, quæ semper ea fuit modestia prædita, ut imperia non appeteret. Sed cum robore ciuium armis atq; opibus sit instructissima, maluit sociarum ciuitatum libertatem tueri, q̄ suam potentiā augere. Deinde domi in eo uno elaborauit ut haberet Rempu. optime ornata omnibus ciuilibus officijs atq; artibus. Verus disputatio est de Monarchia & Aristocratia, sed tamen sine ulla dubitatione pulcherrimus inter homines status est, in quo multi sapientes & boni consilia conferunt, & communi animo, pari studio, ac fide Rempubli. gubernant, qui patriæ caritate deuincti, non certant inter se ambitione, sed diligentia tuendi publica commoda, ac norunt inter se cedere, ubi magistratus ordine quodam inter se consociati sunt. Ac licet alij Monarchiam anteferant, tamen nisi hac Aristocratia temperatum sit regnum, haud dubia tyrannis est. Nemo enim unus aut prospicere omnia aut administrare potest. Et amentia est, si quis putat conducere, ut in

2 unius

Nuremberg. 1722.

3
4^r 385 [unclear]
32/1:6

ASTROLO- GICA

Quorum titulos uersa pagella indicabit.

H. EOB. HESSI.

Simemoratur Atlas cælum sudasse ferendo,
Si tulit Hercules sidera fessa labor,
Si flammam rapuit Iouis alta ex arce Prometheus,
Si Lunam superis abstulit Endymion:
Te quoque posteritas credet Ioachime fuisse
Cælestes solitum scandere sæpe domos.
Qui tanquam astrifero sis nuper ab æthere lapsus,
Astra, gradus, orbis, lumina, signa doces.
Cum tam pulchra nouæ potuisti tradere luci
Scripta palam nullo tempore uisa prius.

NORIMBERGAE APVD IO,
PETREIVM, ANNO
M. D. XXXII.

Postentis cædes uerè Ioachime futura.
Te Phlegæontidas mente subisse domos
Qui ~~tanquam~~ cum pestifero sis nuper stercore natus,
Astra, gradus, orbis, lumina, signa doces,
Cum tam absurda mea potuisti tradere luci.
Scripta palam nullo tempore uisa prius.
Paulus Forro.

korban oly divatosan — tematikus összetételű, a megmaradt kolligátumok mind ebbe a témakörbe tartoznak. Feltételezhetjük, hogy a hiányzó művek is hasonló tartalmúak voltak, ám a bizonyosságot csak a kötet teljes rekonstrukciója adhatja meg.

Az Egyetemi Könyvtár alapállománya több mint 400 éves múltra tekint vissza. Fellelhető benne két 17. században készült kézirat.³ Az első, mely feltételezhetően 1632-ben készült, a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárának katalógusát tartalmazza.⁴ Az akkori könyvtáros, Némethi Jakab pontos címleírást közöl a még teljes kötetről. Az ő kézírásával került a könyv elejére a tulajdonosi jegy az összeírás időpontjával, illetve az utaló a katalógus címleírására, mely feltehetőleg az akkor érvényes raktári jelzettel is jelentette: „Catalogo Soc[ie]tatis Jesu Tyrnauiæ Inscriptus 1632. L[ittera] A. n[umero] 173.” Viszont a Szentiványi Márton által 1690-ben készített katalógus, melyet egészen a rend feloszlataáig használtak, már nem jelzi a kolligátum tényét, csak az első tagot írja le.⁵ A címlap már az első összeírásnál (1632) hiányozhatott, hiszen a jezsuiták mindig ide írták possessor-bejegyzésüket, s ennek hiányában került ez a második lapra.⁶ Ezt megerősíti az a tény, hogy a possessor-bejegyzéssel egyező kéz (Némethié) kiegészítésként feltünteti a kötet első kolligátumának egyik szerzőjét, rövid címmel: „Albategnius de Motu Stellarum” és tévesen „Nurembergæ — 1522.” Ez az impresszumatadot egyébként a negyedik kolligátumra érvényes.

A tulajdonosi-jegyből kiderült, hogy a kötet az Egyetemi Könyvtár legrégebbi állományába, az ún. Antiquissima-gyűjteménybe tartozik.⁷ Az egyetem alapítását néhány évvel megelőzően történt a beszerzése, mikor viszonylag rövid idő alatt kellett megteremteni az oktatáshoz szükséges feltételeket, így a kiemelkedő fontosságú könyvtár anyagának számbavételét és gyarapítását. Nem véletlen, hogy éppen az 1632-es évre esik a legnagyobb méretű beszerzés, s ekkor készül — tudatos rendszerezésből fakadóan — az első, ma is meglévő katalógus.⁸

A kötet rekonstrukciója. A kötés:

Fatáblás, restaurált barna bőrkötés. Mérete: 218 × 150 mm.

Az előtábla keretében görgető: 190 × 20 mm négy képpel:

1. Ércékgyó

2. Bűnbeesés: PECCATVM

³ L. TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*. Bp. 1982. 1–25.

⁴ BEKK, Ms J 1. p. 5. L. PÁLVÖLGYI Endre: *Az Egyetemi Könyvtár 17–18. századi katalógusai* = Egyetemi Könyvtár Évkönyve. 1968. IV. 25–61.

⁵ BEKK, Ms J 2. Tomus 1. p. 39. — Matematika szak: „Abbategnij [sic] de motu stellarum 4to Norimbergæ 1522. cor(io) rubr(o) 1632.” L. VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa* = MKsz 1957. 368–372. — PAJKOSSY Györgyné: *Az Egyetemi Könyvtár története 1690–1774*. = Egyetemi Könyvtár Évkönyve 1968. IV. 63–88. — PÁLVÖLGYI: *i. m.*

⁶ L. LUKÁCS, Ladislaus: *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu*. IV. Romae, 1981. 420. — A jezsuita könyvtári gyakorlatra l. *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. (a továbbiakban: *Adattár*) 16/1. Erdélyi könyvesházak I. — JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*. Szeged, 1991. 11–12. Hozhatunk példákat a soproni vagy a pozsonyi gyakorlatból is: „Collegij Soc[ie]tatis JESV Soprony Catalogo inscript(us) Anno 1642.” BEK, Aa 4to 166. „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1630.” BEKK, Vet. 33/21–22.

⁷ L. DÜMMERTH Dezső: *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése* = MKsz 1963. 43–58. Uő: *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai* = MKsz 1964. 292–309. Uő: *Az Antiquissima-gyűjtemény III. kollektója*. BEKK, Ms G 843.

⁸ A katalógus szövegkiadása az „Adattár. . .” c. sorozat *Jezsuita könyvtárak II. Nagyszombat*. c. kötetében lát majd napvilágot.

3. Feltámadás: IVSTIFICACIO [sic]

4. Keresztrefeszítés: SATISFACTIO.

A második keretben a rövidebb oldalakon fölül: RVDIMENTA, alul ASTRONOMICA, a két hosszabb oldalon „Aldus” levelek láthatók. A középmezőben „IOAN(nes) DAN(tiscus) || EPS VAR(miensis) 1539” jelzéssel címeres, püspöksüveges, pástorbotos supralibros. A supralibros fölötti helyet német palmettásor tölti ki. A háttábla első kerete egyezik az előtábla első keretével, a második keret csak annyiban tér el, hogy a címfelirat itt természetesen hiányzik. A középmezőt kettős függőleges sorban német palmettásor tölti ki. Gerincén 3 dupla borda, a mezők díszítetlenek. Új oromszegés és két új kapocs. A kötés lengyelországi, nagy valószínűséggel egy krakkói műhely terméke a 16. század 40-es éveiből.⁹

*Kolligátumok:*¹⁰

coll. 1. = Vet. 37/41c

„Albategnius Astronomus de Motu Stellarum in 4. corio rubro, Norimbergae 1537. Ibidem Alfragani Compilatio. 2.”

ALBATEGNIUS – ALFRAGANUS

Continentur in hoc libro. Rudimenta Astronomica Alfragani. Item Albategnius Astronomus peritissimus de motu stellarum, ex obseruationibus tum proprijs, tum Ptolemaei, omnia cum demonstrationibus Geometricis et Additionibus Ioannis de Regiomonte . . . Eiusdem utilissima introductio in elementa Euclidis. Item Epistola Philippi Melanthonis nuncupatoria, ad Senatam Norimbergensem. . . .

Norimbergae, 1537 (apud Ioh. Petreium). 4°, [10], 26, 90 pp.

Rossz sorrendbe kötötték be: [10], 90, 26 pp. A címlap hiányzik.

VD/16 A 1202.

Ind. Aur. I/1. p. 373.

coll. 2. = Vet. 32/18b

„Ibidem de Circulu Solari de iudicijs siue significationibus 12 locorum Orbis signiferi; decreta Planetarum in singulis locis Zodiaci, de natura Planetarum; Medicationes accom[m]odatae ad Astrologicam rationem graece et latine.”

ASTROLOGICA, quorum titulos versa pagella indicabit.

(Graece et Lat. Ed. Joachim Camerarius.)

Norimbergae, 1532, apud Io. Petreium. 4°, [12], 46 et 55, [1] pp.

A példány hiányos, 9–55. pp. kiszakítva.

OSZK/16 A 646

⁹ A kötés leírása ROZSONDAI Marianne munkája, kinek ezért, illetve orientáló tanácsaiért itt mondom köszönetet.

¹⁰ A nyomtatványok leírása a következő módon történik:

a) Eredeti kolligátumszámozás, ha van érvényes raktári jelzet. b) A kéziratok katalógus címléírása. c) A szerző(k) neve(i). d) A teljes cím. e) Impresszumadatok, méret, terjedelem. f) A nyomtatvány állapotára vonatkozó megjegyzés. g) A bibliográfiai hivatkozás. — OSZK/16 = *Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa*. Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok. Összeállította: SOLTÉSZ Erzsébet, VELENCZEI Katalin, W. SALGÓ Ágnes. I–III. Bp. 1990. — VD/16 = *Verzeichniss der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. — VD 16 — Hrg.: von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. (Red.:) Irmgard BEZZEL. Bd. 1. — Stuttgart 1983. — BN = *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*. Auteurs. 1–231. Paris 1897–1981. — BMC German = *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum*. London, 1962. — BLC to 1975 = *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975*. London, 1981. — Ind. Aur. = *Index Aureliensis*. Catalogus librorum saeculo impressorum. I–VII. Baden-Baden, 1962–1982.

Ind. Aur. I/6. p. 315.

BMC German p. 176.

coll. 3. = 0

„Item Alubater de Natiuitatibus.”

ALBUBATER

Alubatris Astrologi diligentissimi, Liber Genethiacus, siue De natiuitatibus, non solum ingenti rerum scitu dignarum copia, uerum etiam iucundissimo illarum ordine conspiciuus.

Norimbergae, 1540, apud Ioh. Petreium. 4° [74] ff.

A kolligátum kiszakítva.

VD/16 A 59.

Ind. Aur. I/1. p. 289.

BMC German p. 2.

coll. 4. = 0

„Item Schoneri Astrologicum Opusculum.”

SCHÖNER, Johann

Ioannis Schoneri Carolostadii opusculum astrologicum, ex diuersorum libris, summa cura pro studiosorum utilitate collectum, subnota continens.

Norimbergae, 1539, apud Iohan. Petreium. 4°, [55] ff.

A kolligátum kiszakítva.

OSzK/16 S 305.

BMC German p. 793.

coll. 5. = *Vét.* 36/39

„Item, Ioannes Dryand de Annulorum trium diuersi generis instrumentorum Astronomicorum componendi ratione atque usu etc.”

MÜLLER, Johannes

Annulorum trium diversi generis instrumentorum astronomicorum componendi ratio atq; usu . . . per Ioan. Dryand. medicum atq; mathematicum Marpurgen. (De compositione Methoroscopij, Ioannis de Regio monte epistola.) (Boneti de latis hebraei . . . Annuli astronomici utilitatum liber . . .) (Compositio alteris annuli non universalis autore M. T.) Marpurgi, 1537, apud Eucharium Cervicornum. 4°, [44] Bl.

Az első négy lap hiányzik.

VD/16 M 6533.

coll. 6. = *Vét.* 22/24

„Item Vernerus de 22. Elementis conicis.”

WERNER, Johann

In hoc opere haec continentur. Libellus Ioannis Veneri Nurenbergen, super vigintidubus elementis conicis. Eiusdem Commentarius seu paraphrastica enarratio in undecim modis conficiendi eius Problematis quod Cubi duplicatio dicitur. Eiusdem, Commentatio in Dionysodori problema, quo data sphaera plano sub data secat ratione, Alius modus idem problema conficiendi ab eodem Ioanne Venero nouissime copertus demonstratusque, Eiusdem Ioannis, de motu octauae Sphaerae, Tractatus duo. Eiusdem Summaria enarratio Theoricae motus octauae Sphaerae. . . .

Noriembergae, 1522, F. Peypus. 4°, [99] pp.

BN Tome 221. c. 508.

BLC to 1975 Tome 348. p. 226

coll. 7. = 0

„Ultimo Ptolemaei Quadripartitum opus Judiciorum.”

PTOLEMAIOS, Klaudios

Hoc in libro . . . insunt: Tetrabiblos syntaxis. Karpos. Libri quatuor [Quadripartitum]. Fructus librorum suorum sive centum dicta. (Graece et Lat. Ed., trad Joachim Camerarius, Johannes Jovianus Pontanus. Cum aliis aliorum operibus.)

Norimbergae, 1535, Apud Ioannem Petreium. 4°, [61], 59, [3], 84, [24] ff

A kolligátum kiszakítva.

OSzK/16 P 933.

VD/16 P 5248
BMC German p. 719.

Mint látható, az eredeti kötet minden tagja asztronómiával foglalkozó munka. Szerzőik között épp-úgy megtalálható kiváló humanisták (Camerarius,¹¹ Pontanus,¹² Regiomontanus)¹³ által kiadott arab (Albategnius,¹⁴ Alfraganus,¹⁵ Albubater)¹⁶ vagy görög (Ptolemaiosz)¹⁷ csillagász művei, mint korabeli német asztronómusok (Schöner,¹⁸ Dryander,¹⁹ Werner)²⁰ munkái. Egy jelentős kölni tipográfus (Cer-

¹¹ CAMERARIUS, Joachim (senior, 1500–1574) német humanista, kiváló grécista, Melanchthon tanítványa. Több klasszikus szövegkiadása mellett foglalkozott asztrológiával is, például jegyzeteket írt PTOLEMAIOSZ művéhez. Ő rendezte HESSUS műveit sajtó alá (Lipscse, 1553).

¹² PONTANO, Giovanni (1426–1503) latin nyelven alkotó olasz humanista, író. *Urania* (1476–1479) c. asztrológiai tanköteménye mutatja ilyen irányú érdeklődését.

¹³ REGIOMONTANUS, Johannes (1436–1476) német humanista, matematikus és csillagász. Peurbachhal 1463-ban befejezett *Epitome in Ptolemaei Almagestum* c. munkája a következő évszázad kedvelt asztronómiai műve lesz.

¹⁴ Muhammad ibn Jabir, AL-BATTANI (850–929) arab csillagász, többször megjelent a műve Bázelen 1533-tól.

¹⁵ Ahmad ibn Muhammad ibn Kathir, AL-FARGHANI (9. század első fele) arab csillagász műve először Ferrarában jelent meg (1493), a 16. századból – egy frankfurti, 1590. évit leszámítva – csak a fent leírt kiadást ismerjük.

¹⁶ Abu Bakr ibn al-Khasil, AL-KHARASHI (9. század) arab csillagász művének első kiadása Velence, 1492. A 16. századból csak ez a nürnbergi nyomtatvány ismeretes.

¹⁷ PTOLEMAIOSZ, Klaudiosz (100 k. – 161–180 k.) görög természettudós, csillagász, matematikus. *Quadripartitum*ának első kiadása Velence, 1484. A 16. századból a bibliográfiák egy tucatnyiról tudnak, a fenti nürnbergit számos bázeli követte.

¹⁸ SCHÖNER, Johannes aus Karlstadt (1477–1547) nürnbergi matematikus, asztrológus. Foglalkozott PTOLEMAIOSZ műveivel is. *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Hrsz.: von C. C. JÖCHER (a továbbiakban: JÖCHER) Bd. IV. Leipzig, 1751. col. 329.

¹⁹ DRYANDER, Johannes = EICHMANN, Johannes (16. század első fele) marburgi medikus és matematikus, de az asztrológiában is járatos volt. JÖCHER Bd. I. Leipzig, 1750. col. 225. A kötet azonosítása a következő kiadás alapján történt: DRYANDER, Johann: *Novi annuli astronomici* . . . Marburgi, 1536, ex Officina Euchari Cervicorni. 4°, [24] ff. VD/16 E 673. – Ez szerepel az Egyetemi Könyvtár alapkatalógusában, a Kézirattár cédulakatalógusában és a raktári jelzete is ezt erősíti meg: BEKK, Vet. 36/39. Viszont már a terjedelemmel is baj van: 40 folió 24 helyett, illetve az ajánlással, amely 1536 decemberi (!) datálású. A VD/16 leírásából kiderül, hogy a nyomtatványt (E 673) 1536 augusztusában már elkészítették, így a szóba jöhető mű csak a fent leírt lehetett. Értelemszerűen a raktári jelzete is megváltozik majd: Vet. 37/79-re. Ismét meggyőződhetünk arról, hogy a katalógus címleírása rendkívül pontos, és alkalmas arra, hogy egyértelművé tegye az adott címleírást.

²⁰ WERNER, Johannes de Nuremberg (1468–1522) nürnbergi matematikus és asztronómus, PTOLEMAIOSZ műveihez írt kommentárt. JÖCHER Bd. IV. Leipzig, 1751. col. 1903.

vicornus)²¹ nyomtatványa mellett ott találjuk két neves nürnbergi nyomdászét (Petreius,²² Peypus)²³ is, aki számos, hasonló tárgyú könyvet adott ki officinájukban ebben az időben. Nem véletlen az sem, hogy az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában fellelhető többi példány mind egy-egy asztronómiai kötet kolligátumai. Így a pozsonyi jezsuiták, illetve Thurzó György nádor könyvtárából származó könyvek jól reprezentálják – a nagyszombattal együtt – a korszak ez irányú érdeklődését.²⁴

A könyv tulajdonosai

Első tulajdonosa minden bizonnyal Johannes Dantiscus volt, aki a hét nyomtatványt egybekötötte, leghamarabb 1540-ben, mint ahogy ez az egyik mű impresszumadatából kiderült. Könyvtárát már mint warmiai püspök (1537) kezdi rendezni, az előtáblán szereplő évszám („1539”) csak a supralibros készítésének az ideje. Ismert az asztronómiához való vonzalma is, így nem meglepő a kolligátum létrejötte.²⁵

Felvetődik a kérdés, hogyan került a nagyszombati jezsuitákhoz, mi történt a kötettel 1548 (Dantiscus halála), illetve 1632 (összeírása) között? A humanista püspököt nem kevésbé híres utódok követték, mint például Stanislaus Hosius (1504–1579)²⁶ vagy Martinus Cromerus (1512–1589).²⁷ Feltehetőleg folytatták elődjük könyvtárgyarártását, s gondjuk volt a már meglévő tekintélyes gyűjteményre is. Őket követi Báthory András (1566–1599), a későbbi erdélyi fejedelem, akinek bibliofil hajlama már a kortársak előtt sem volt titok.²⁸ A szerencsétlen sorsú kardinális, amikor hazatért Erdélybe, hogy átvegye Báthory Zsig-

²¹ CERVICORNUS, Eucharius kölni nyomdász (1516–1547), kinek műhelye volt Marburgban is (1535–1538), DRYANDER kiadója. *Lexikon des gesamten Buchwesens*. Hrsg.: von Karl LÖFFLER und Joachim KIRCHNER. Leipzig, 1935. Bd. I. 334.

²² PETREIUS, Iohann nürnbergi nyomdász és kiadó (1524–1550). Asztrológiai munkák mellett HESSUS-műveket is adott ki. *Lexikon des Buchwesens*. Hrsg.: von J. KIRCHNER Bd. II. Stuttgart, 1953. 580–581. SCHÖNER több asztronómiai tárgyú művét is megjelentette, a VD/16 viszont ezt a kiadást nem ismeri, az OSzK-ban is csak egy nagyon csonka példány létezik.

²³ PEYPUS, Fridrich nürnbergi nyomdász (1512–1534) latin és görög klasszikusok mellett LUTHER műveinek a kiadója. *Lexikon des gesamten Buchwesens*. Hrsg.: von Karl LÖFFLER und Joachim KIRCHNER. Leipzig, 1936. Bd. III. 3.

²⁴ Ilyen volt pl. BEKK, Vet. 19/35ab kolligátumok a pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárából, l. *Adattár 17/1. Jezsuita könyvtárak I.* Kassa, Pozsony, Sárospatak, Túróc, Ungvár. S. a. r.: FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András. Szeged, 1990. p. 180. vagy BEKK, Vet. 39/23-as kötetet, mely Thurzó György nádor tulajdona volt 1597-ben, l. *Adattár 11.* A magyar könyvkultúra múltjából. IVÁNYI Béla cikkei és anyaggyűjtése. S. a. r.: HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. p. 512, 523. Vö. LUDÁNYI Mária: *Könyvtárrendezés Thurzó György nádor udvarában 1611-ben.* = *Adattár 10. Collectanae Tiburtiana.* Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk.: GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint. Szeged, 1990. p. 274. A kötetek: ALBUBATER, ALFRAGANUS, SCHÖNER munkáját és a CAMERARIUS által kiadott asztrológiát tartalmazzák.

²⁵ A lengyelországi származást erősíti meg, hogy kötése sok hasonlóságot mutat Piotr KMITA (1477–1553) krakkói vajda könyveinek kötésével, aki korának másik neves bibliofilje volt. ROZSONDAI Marianne szíves közlése. L. a vonatkozó irodalmat PSB Tom XIII. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967–1968. 97–100.

²⁶ HOZJUSZ, Stanisław: *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi* Vol. III. Monasterii, 1923. (a továbbiakban: Hierarchia) 327. – PSB Tom X. 1962–1964. 42–46.

²⁷ KROMER, Marcin: Hierarchia 327. – PSB Tom XV. 1970. 319–325.

²⁸ Báthory András bibliofilijára l. VERESS Endre: *Báthory András b. püspök könyvtára* = MKsz 1905. 1–26. – BARLAY Ö. Szabolcs: *A humanista Báthory András itáliai útja.* = ItK 1964. 667–672. – CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet.* Bp. 1987. 112., püspökségére l. *Hierarchia* (l. a 26. sz. jegyzetet) 327.

mondótló a fejedelemséget, bizonyára vitt magával könyveket is. Mindenesetre híres alumnusának, Háportoni Forró Pálnak (meghalt 1624 után)²⁹ egy eddig ismeretlen alkalmi költeménye szerepel az egyik kolligátum címlapján:

„Posteritas sedes uere Joachime futura
Te Phlegotontdas mense subisse domos
Qui tamquam ab [áthúzva] cum pestifero sis nuper stercore natus
Astra grad(us) orbes lumina signa doces.
Cum tam absurda mouae potuisti tradere luci.
Scripta palam nullo tempore uisa prius.

Paulus Forró³⁰

Forró bejegyzése alapján legalább a könyv olvasása-forgatása, esetleg birtoklása is feltételezhető.³¹ Báthory költségén tanult a braunsbergi jezsuita szemináriumban, neki ajánlva itt megjelent latin nyelvű kiseposztát (1590), illetve Krakkóban kiadott költeményét (1595). Ezután 12 évig nincs róla hír, nem tudjuk, mikor tért vissza Erdélybe, mi történt vele Báthory András rövid fejedelemsége és az azt követő zűrzavaros évek alatt.³² Ajándékba kaphatta, vagy csak olvasásra, talán pártfogója halála után tett szert a könyvre? Lehet, hogy soha nem tudjuk meg a választ. A neves erdélyi püspök Náprági Demeter (1556–1619) szintén hozzájutott a fejedelmi könyvtár egy-egy darabjához, így Zsigmond és András könyveihez is.³³

Bár Forró olvasmányműveltségének rekonstruálására történt kísérlet, könyvtáráról – sajnos – egyebet nem tudunk.³⁴ Tény viszont, hogy Báthory András 1608-as árverési jegyzékéről hiányzik – s mint tudjuk, ez csak könyvtárának Lengyelországban maradt töredékét tartalmazza – , így nem lehet kizárni a könyv Erdélybe kerülését.³⁵ Ezután valamilyen módon Forróhoz került és talán ő adományozta a nagyszombati kollégiumnak. Ugyanis egy nemrég kiadott dokumentumból egyértelműen kiderült:

²⁹ Forró Pálra vonatkozó irodalom és források összefoglalását l. Háportoni FORRÓ Pál: *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, . . . históriája*. Debrecen, 1619. Hasonmás kiadás (Bibliotheca Hungarica Antiqua. Szerk. KÓSZEGHY Péter). A jegyzeteket és a tanulmányt írta MONOK István. Bp. 1988. Itt mondok köszönetet MONOK Istvánnak az azonosításban való segítségéért, s remek ötleiteiért.

³⁰ Vet. 32/18b. – HESSUS, Helius Eobanus (1488–1540) latinul író német humanista költő, műfordító. Nürnbergben, Marburgban az irodalom és történelem professzora. L. BAUMGARTNER: *i. m.* (l. az 1. sz. jegyzetet) 571. A címlapon található költeményt – amire Forró reagált – a következő kötetben sikerült meglelnem: *Operum Helii Eobaneri Hessi Farragines duae* .... Halae Svevarum, 1539. BEKK, Vet. 39/50 [coll. 1.] f. 330. VD/16 E 1437. – „In Libellam Astrologicum Joachini” – Egyébként Dantiscusról is több költemény található ebben a kötetben. HESSUS első gyűjteményes kötete a *Sylvae* 9. könyve tartalmazza a fenti művet.

³¹ A használatra vonatkozó adatok: Bejegyzés mindössze a 3. kolligátum utolsó lapjának versóján található: „Tempora tempore tempora.” Emellett a kötéstáblán belül régi raktári jelzetek: N. 284.; Eb 4r 385. Mivel az Antiquissima-gyűjtemény III. kollekcijába tartozik, a DÜMMERTH Dezső-féle összeállításban pedig nem szerepel, ideiglenes jelzete: BEKK, Ant. Tyrn. 1632/70. A későbbiekben szándékomban áll az Antiquissima-gyűjteményt kiegészíteni az azóta előkerült immár több mint egy tucat nyomtatvány leírásával. Vö. DÜMMERTH: *i. m.* (l. a 7. sz. jegyzetet)

³² A történelmi helyzetre l. MONOK: *i. m.*, illetve SZÁDECZKY Lajos: *Erdély és Műhály vajda története 1595–1601. oklevéltárral*. Temesvár, 1893. 1–101.

³³ L. VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székese gyházi Könyvtár possessorai. II. Az „erdélyi” gyűjtemény*. = MKsz 1980. 230–234.

³⁴ L. MONOK István: *Olvasmánnytörténeti forrásaink, értelmiségtörténet*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szeged, 1988. 169–181.

³⁵ VERESS: *i. m.*

Forró Pál és Forró György testvérek voltak, így könnyen elképzelhető, hogy őt látogatva adta a könyvet a nagyszombati kollégiumnak, hiszen ez idő tájt fivére itt tartózkodott.³⁶

Az első kolligátum címlapja hiányzik, s ez őrizhette a volt tulajdonosok neveit, köztük Báthory Andrásét, Forró Pálét. Talán éppen emiatt – hiszen ennek jónéhány példája ismert – tépték ki.³⁷

A fentiekben szerény kísérletet tettem, hogy a tulajdonosokat felderítsem; a sok bizonytalansági pont ellenére más, valószínű megoldást egyelőre nem tudok elképzelni.

FARKAS GÁBOR

Adalék a „Laubáni Biblia” megjelenési évének kérdéséhez. Fekete Csaba hívta fel a figyelmet az 1754-es impresszumú *Újszövetségben* található metszetek négy évvel későbbi dátumára, s megfigyeléséből a következő konklúzióra jutott: „A 'Laubáni Biblia' tehát 1758-ban jelent meg. Impresszuma: Laubán 1754 (1758) N. Schill ny.”¹ *A Magyarország bibliográfiája 1712–1860* VIII. kiegészítő kötete már így is sorolta be a kérdéses nyomtatványt.² A két metszett térkép lap további vizsgálata azonban nem feltétlenül támasztja alá ezt az álláspontot.

A két térképet az 542. (*Palaestinasive Terra Sancta*) és a 700. (*Sz. Pál apostol utazásai*) oldalak után találjuk, az Apostolok Cselekedetei elején és végén: Mivel helyüket a sculptor is feltünteti („Pag. 542.” és „Pag. 700.”), nyilvánvaló, hogy csak ezen oldalak kinyomtatása után készülhettek el. Az a tény, hogy az Elöl-járó-Beszéd hallgat a térképmelléletekről, arra enged következtetni, hogy csak a nyomdai munkák befejeztével bízta meg a kiadó a művészt e munkával. Az is elgondolkodtató, hogy a térképek nincsenek az ívek közé fűzve, hanem az egyik az Ll 7. és 8., a másik pedig az Xx 6. és 7. levele közé van beragasztva, ezt akár a vásárló is megtehette a kötetés előtt.

„Elképzelhető ugyan az is, hogy voltak olyan példányok, amelyeket térkép és rézmetszetes címlap nélkül forgalmaztak” – véli Fekete Csaba.³ Ezt a feltételezést részben alátámasztja egy példány (tulajdonosa jelenleg kölcsönadta az Evangélikus Országos Múzeumnak), mely díszes címlappal el van ugyan látva, de térképeket szemlátomást nem tartalmazott. A könyvárusok valószínűleg kívánság szerint adták a metszeteket a krúdában lévő könyvhöz.

Míndezeket figyelembe véve lehet-e a metszetek dátuma terminus post quem a könyv megjelenésének kérdésében? Ha megjelenésnek azt nevezzük, hogy a kinyomtatott íveket könyvvé állítják össze, akkor tagadólag kell válaszolnunk. Utalás vagy őrszó híján ugyanis a könyvet metszetek nélkül is késznek tekinthetjük. Az 1758-as évszám, amennyiben az összes fennmaradt példányban szerepel (az általam látottakban szerepel), legfeljebb arról árulkodik, hogy a kiadvány ez előtt az időpont előtt nem juthatott el olvasóihoz. Megjelenhetett-e korábban? E kérdés megválaszolásához hívjuk segítségül a kiadással kapcsolatos híradásokat.

³⁶ FORRÓ György S. J. (1578–1641) rendházfőnök Nagyszombaton, az 1630-as években Pázmány tanácsadója, 1636–1637 között az egyetem rektora. Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891. III. 655–656. col. és PAULER Tivadar: *A budapesti Magyar Királyi Tudomány Egyetem története*. Bp. 1880. 5; 14; 22. Forró György és Pál testvérségéről szóló adat l. *Adattár* 26/2. – *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/2*. S. a. r.: BALÁZS Mihály – FRICSY Ádám – LUKÁCS László – MONOK István. Szeged, 1990. 266. (Gyulafehérvár, 1617.)

³⁷ PI. BEKK, Ant. Tyrn. 1620/1. (rég. raktári jelzete: Ad 2r 200) Stanislaus HOSIUS: *Opera omnia*. Coloniae, 1584. – Az már csak véletlen egybeesés (!), hogy éppen a warmiai püspök kötetének címlapjáról tüntették el több tulajdonosnak a nevét, kivágással, leragasztással.

¹ FEKETE Csaba: *Mikor jelent meg a „Laubáni Biblia”?* = MKsz 106 (1990) 68–69. Vö. PETRIK I. 177.

² PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*. VIII. kötet. Függelék. Szerk. V. ECSÉDY Judit. Bp. 1991. 536.

³ Vö. 1. sz. jegyzet.

A kötet közreadóit, Szeniczai Bárány György esperest (1682–1757), fiát, Bárány János szuperintendens (1716–1758) és Sartoris Jánost (1695–1756) a Torkos András-féle fordítás (Wittenberg 1736) sajnálatos fogyatkozásai ösztönözték munkára.⁴ A javításokkal pár esztendő alatt elkészültek. „Az Újszövetség a javításokkal már két éve kéziratban jár körbe szabad bírálattal tárgyaként” – írja Bárány György 1747. július 14-én Gotthilf August Franckénak (1696–1769).⁵ A szerzők ekkor még Halléban remélték megjelentetni a művet, bár korábban már a laubani nyomdással is tárgyaltak. A kiadást ekkor a patrónusok hiánya és a háborúból adódó közlekedési nehézségek hiúsították meg, így a nyomdai munkák végül mégis Laubanban (Lubań) kezdődtek, sokára ugyan, ám 1754. január 27-én már azt írja Bárány György Franckénak, hogy a nyomtatás „már a felénél tart, de az Apostolok Cselekedetei végéig mindenképp eljutott”.⁶ A költségeket a sziléziai gyülekezetek adományaiból fedezik. Nem tudjuk, ki képviseli a helyszínen a szerzőket, a korábbi levélből annyi derül ki, hogy kéziratait Bárány György „boroszóiak” útján küldte Melch. Gottlieb Minor landeshuti (Kamienna Góra) inspectornak,⁷ az 1754-es tudósítás csak „egy barát”-ot említ.⁸

Az Elöl-járó-Beszéd beszámolóját az elhúzó munkáról⁹ Fekete Csaba az 1754 és 1758 közötti időre vonatkoztatja.¹⁰ Ha hihetünk viszont Bárány György értesüléseinek, s 1754 elejére valóban kinyomták már az Apostolok Cselekedeteit, akkor az Elöl-járó-Beszéd még a korábbi akadályokról szól. Ezért – míg nem jutunk újabb adatok birtokába – nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a munka, ha késedelmesen is folyt, de az év végéig befejeződött, s az utolsóként nyomott címlap évszáma (MDCCLIV) se nem hibás, se nem hamis.

Ám ha meg is jelent a „*Laubáni Biblia*” a feltüntetett évben, Magyarországra még évekig nem jutott el. A díszcímlapba és a térképekbe metszett évszámon kívül Bárány János is tanúskodik erről. A szerzőhármas legifjabb tagja úgy temette el társait, hogy azok nem kapták kezükbe munkájuk gyümölcsét. Sartoris Jánost 1756. november 24-én búcsúztatta:

„Oskola gyermekink katechismusokat,
Idivességre vetek szép oktatásokat,
Általad öregek-is hasznos munkákat
Sőt még Tanítók-is út mutatásokat.

⁴ L. Elöl-járó-Beszéd b_{1b} (JANKOVICH Miklós szerint BÁRÁNY Jánostól származik; vö. *Közönseges Magyar Könyvtár*. MTA Könyvtára, Kézirattár. Bibliogr. 2° 32. I. 102v), továbbá Bárány György levele G. A. Franckénak 1747. július 14-én (Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Francke-Nachlass. Kaps. 27. Fasc. 7. ff 15–16.). TORKOS József így ír az 1736-os kiadás előszavában: „a’ Lutheránosság részéről is ujjobban erőködtenek némellyek; és hiven dolgoztanak a’ Sz. Bibliának fordításában, de vagy az időnek mostohasága, vagy a’ Patronusoknak idegenségek miatt e’ Sz. dolgot effectusba nem vehették” (5b, vö. PETRIK V. 63.). Vajon Bárányékról beszél?

⁵ „N. T. emendatum in manuscripto sub libera censura a duobus annis circumfertur” (vö. 4. sz. jegyzet). Ugyanebben a levélben nevezi meg BÁRÁNY György SARTORIS Jánost és BÁRÁNY Jánost mint munkatársait.

⁶ „... iamque ad medium perduceret, nimirum ad finem Actorum Apostolicorum” (uo. f 17.).

⁷ Vö. 4. sz. jegyzet.

⁸ Vö. 6. sz. jegyzet.

⁹ „... a’ magyarázatok a’ két első Evangyelistákra ritkábban estenek. Mert mikor azokban fáradtunk; nem-is gondoltuk, hogy ennyire fakadjunk, és a’ könyv-nyomatató a’ munkát siettette-is. Az után pedig, hogy a’ nyomtatás meg-tsökkent, és azon kívül-is más dolgok adták elől magokat, több időnk lévén, a’ két utolsó Evangyelistákat, és az Apostoli Tselekedeteket még egyszer által olvastuk, és sok helyekhez bővebb magyarázatot ragasztottunk, a’ két első Evangyelistákban esett fogyatkozást, a’ toldalékban valamennyire ki-pótolni igyekeztük. Végtere a’ nyomtatás mind tsak késedelmesebben folyván, az Apostoli levelekre sokkal több fejtő jegyzéseket rakhatnánk, mint az első könyvekre.” (b_{2a–3a}).

¹⁰ Vö. 1. sz. jegyzet. Pedig az Elöl-járó-Beszéd mindenképp 1756 novembere előtt fogalmazódott, mert a legkisebb utalást sem találjuk benne a szerzőtárs(ak) halálára.

Es mely kints áll készen és nap virradtát vár,
Mellynek egy óráig-is heverni nagy kár,
Oh hogy nap fényt lásson szívet ISTENHEZ bár
Föl-emelné minden ki élet' útján jár."¹¹

Az utolsó sorok utalását bizvást vonatkoztathatjuk a közös Újszövetség-fordításra. Egy évre rá az apa, Bárány György is halott. Búcsúztató versében fia felsorolja a termékeny szerző legfontosabb munkáit, de a bibliakiadásról hallgat.¹² Wallaszky Pál már posztumusz kiadásként tünteti fel Bárány György ezen munkáját,¹³ lehet, hogy ő is csak a metszetek évszámából következtet, de talán pontos értesülései voltak a megjelenés körülményeiről.

Bármikor is készült el az *Újtestamentom*, volt rá elég ok, hogy a határ túoldalán vesztegeljen. Bibliák és más protestáns kiadványok korábban is csak kalandosan és nagy áldozatok árán jutottak be az országba,¹⁴ de az 1742-ben elvesztett Sziléziával még nehezebb volt érintkezni.¹⁵ Nemcsak a háborúk szakították meg a hagyományos kapcsolatokat. Az 1754. október 1-jén életbe lépő vámszabályzat éppen az ebben az irányban folytatott kereskedelmet igyekezett visszaszorítani, s a harmincadokon fokozott szigorral ellenőriztek minden szállítmányt. A hétéves háború kitörése (1756) aztán végképp elodázta az esetleg már kinyomott példányok hazaszállítását. Talán éppen a kényszerű várakozás alatt jutott Bárány György „barátja” vagy a „boroszloiak” eszébe, hogy metszeteket rendeljenek az elkészült könyvhöz. Elképzelhető, hogy a nyomdász kifizetése után a gyűjtött pénz maradékát fordították erre a célra. Bármilyen megmondolásból bárki is tette, jó döntés volt. A mellékletek jócskán hozzájárultak a könyv kelendőségéhez.¹⁶

¹¹ BÁRÁNY János: *Az Isten házában égő és világosító világoosság*. H. n. 1756.29. (Vö. PETRIK I. 177.).

¹² „Az ő sok irási, mellyeket holtig tett, / És részből napfényre már ki is eresztett, / Részből holta után velünk reményletett, / Nem lesz gyümölcs nélkül, a' mit sirva vetett. / A' Dictumos könyvet, és az Augustai / Confessiót néki minden köszönheti, / Graduálban és Arndan van munkája néki, / Katechismus is tudománnyal teli.” (kiadásai: PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek* I. Sopron, 1910. 359–369. és *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 5/1906/ 80–92.). SZILVÁGYI István BÁRÁNY János fölött mondott búcsúztató verse nem tér ki annak irodalmi munkásságára (OSzK Kézirattára. Fol. Lat. 2077. ff. 339–345.).

¹³ *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Posenii-Lipsiae, 1785. 214. Tudósítása tartalmazza BÁRÁNY György halálának időpontját (1757. július 1.) is, az *Újtestamentom* ugyanakkor „post mortem editum est Laubanae apud Nicolaum Schill, an. 1754. in 8°”. Ezt az ellentmondást HORÁNYI (*Nova memoria* I. 285) úgy igyekszik feloldani, hogy a halálzási adatot elhagyja, HAAN Lajos viszont (*Jena Hungarica*. Gyulae, 1858. 39.) ezt tévesen 1737. július 1-re változtatja.

¹⁴ Vö. BOD Péter: *A' Szent Bibliának históriája*. Gyuszeben, 1748. 175.: „A' mi azért a' Bibliát meg-szükíti, az a' Hazában-való béhozásának módja; mint-hogy egy Eksemlárnál többet bé-hozni nem engednek a' Harmintzadokon egy Személynek.” Bárány György is panaszkodik, hogy az 1711-ben Halléban megjelent traktátusaiból csak kevés példány jutott el hozzá a behozatali nehézségek miatt (vö. 6. sz. jegyzet).

¹⁵ A 4. sz. jegyzetben említett levél erről is beszámol: „Invectio difficili hore aevo maximam curam et sollicitudinem nobis relinquit. . . Ubi Laubanensis typographus officiosissime operam suam obtulerat, ex eo tempore nec ad epistolam ulla responsum datum, nec de fatis manuscriptorum quicquam constare potest.”

¹⁶ LUTHER is szerette volna német Bibliáját a Szentföld térképével együtt kiadni, de szándéka nem valósulhatott meg (J. KÖSTLIN: *Martin Luther, Sein Leben und seine Schriften*. 1. Berlin, 1903.⁵ 564. sk.). Halléban aztán újra értékelni kezdték a bibliai földrajzot, ez magyarázza, hogy éppen BÁRÁNY Györgyék *Újszövetségében* találkozunk a mellékletekkel.

Bod Péter *Magyar Athenasa* – a „nevetlen” művek között ugyan – már ezt a kiadást is felsorolja,¹⁷ míg a szerzőkről Mossótyz Institutóris Mihály emlékezik meg meleg szavakkal az 1776-os lipcsei *Biblia* Előjáró beszédében.¹⁸ A szerzőhármás kéziratos *Ószövetség*-fordításával kapcsolatos későbbi vélekedések is (Weszprémi István, Mindszenti Sámuel, Szombathi János, Varga István, Jankovich Miklós) az ő híradásán alapulnak. Nehéz megítélnünk Mossótyz Institutóris Mihály tájékozottságát, de közvetlenebb forrás híján csak öhozzá folyamodhatunk. Ami az *Ótestamentumot* illeti, tudjuk, hogy 1750-ben még csak osztozkodtak a fordítók a feladaton,¹⁹ s életrajzok ismeretében nemigen hihető, hogy elkészültek a munkával. Az *Újtestamentom* tekintetében viszont a fennmaradt példányok ugyanarra engednek következtetni, mint a lipcsei *Biblia* bevezető szavai: a Bárány–Sartoris fordítást nagyra becsülték, de nem koptatták el a használatban.²⁰

CSEPREGI ZOLTÁN

Keresztesi József és a Magyar Athenas toldaléka. Bod Péter *Magyar Athenas* című művének megjelenése (Szeben, 1766) fontos állomást jelent a magyar irodalmi és művelődési életben. Első magyar nyelvű irodalmi lexikonunk igen értékes anyagában azonban hibák, elírások is előfordulnak. Megjelenése után nemskóra egy újabb kiadás gondolata vetődött fel. Számos magyar literátor szükségét érezte, hogy kiegészítse a lexikon anyagát, és a hibás adatokat kijavítsa. A *Magyar Athenas* új kiadásával foglalkozott Szerencsi Nagy István, győri református lelkész. Felhívással fordult a magyarországi és erdélyi tudósokhoz, írókhoz, lelkészekhez, kérve őket, hogy küldjenek adatokat a *Magyar Athenas* új kiadásához. Erre a felhívásra készített el Keresztesi József református lelkész egy toldalékot, és küldte azt el Szerencsi Nagy Istvánnak. A toldalék a Ráday Gyűjtemény kézirattárába került, megtalálható a K-128 jelzeten: *Néhai Tiszteletes Bod Péter Magyar Athénás nevű könyvének Toldalékja mellyel midőn különös királyi engedelem mellett N. Győri református prédikátor Szerencsi Nagy István illendő bővítéssel 2-szor ki akart volna adni, betsületes levéllel mások közt e' végre meg kerestetvén a' köz haszonért ösze szedegetett Keresztesi Jósef N. Váradon 1786 eszt. Karátsón havában.*

Keresztesi korának egyik legműveltebb lelképásztora volt. Tudatosan, nagy alapossággal és szorgalommal készült a papi pályára. Élete és tevékenysége egybeesett a felvilágosodás korával. A felvilágosodás eszméinek hatásaként a császári abszolutizmusnak merev korlátaiból engednie kellett. A 18. század második felében, a tolerancia jegyében számos politikai, társadalmi és gazdasági reform született, amely a Habsburg Monarchia újjáalakítását célozta. Ennek a kornak a küzdelmei, vívódásai és ellentmondásai megtalálhatók Keresztesi József műveiben is, főleg naplójában.

Keresztesi 1748-ban született Veszprémben. Tanulmányait szülővárosában kezdte meg édesapja Keresztesi Szabó Miklós irányításával, majd Nemesvámoson, Felsőörsön, Mezőkeresztesen, Miskolcon tanult. 1769 februárjában érkezett Debrecenbe, és a református kollégiumban folytatta tanulmányait 1777-ig. A debreceni évek után két év iskolai rektorság következett Hajdúböszörményben. 1779 júniusában

¹⁷ H. n. 1766. 198.

¹⁸ Vö. PETRIK I. 280., V. 62–63.: „E' mellett el nem hallgathatom, rut háládatlanságnak bűne nélkül, az immáron fellyebb említett három hűséges és érdemes Evangyélika Ekklesiabeli Lelki Tanítóknak. . . a' Magyar Biblia körül való sok esztendei hűséges és kegyes fáradozásokat.” A kiadás mégsem az ő fordításukat, hanem a baseli *Biblia* szövegét követi!

¹⁹ L. PAYR Sándor: *Fábry Gergely dunántúli evangélikus püspök és az 1751. évi vallási zavargás Vadosfán*. Bp. 1894. 43–45. JANKOVICH Miklós ezzel szemben úgy véli, hogy „az egész Sz. Biblia' magyar fordítását 1730–1750 esztendeig tökéletesen elvégezték” (*Biblia' tudniillik A' Szentírás külön és eredeti magyar fordításainak öt példái*. H. n. 1833. 55. sk.).

²⁰ Az OSzK RMNy csoportja 31 példányt tart nyilván, e szám is, és sok példány állapota is mutatja, inkább más kiadásokat nyújttek el a bibliaolvasók. JANKOVICH Miklós summázata szerint: „közönségesen be nem vétettek, annyira hogy Károli Újtestamentomával mai napig is inkább, hogysen Torkos és Bárány Classicus fordításával az Agost. vallásbeliek élénék” (*Közönséges Magyar Könyvtár* I. 174v, vö. 4. sz. jegyzet).

indult el külföldi tanulmányútra, a hollandiai egyetemekre. Először a franekeri egyetemre iratkozott be, hamarosan, tíz nap után Utrechtbe ment, és itt tanult közel egy évig. „Én is itt mind a tanulásra mind a csendes életre nézve kedvem szerént laktam”¹ — írja magáról későbbi naplójában. Visszatértekor Bécsben két hónapot időzött. Itt megtekintette a bécsi udvari könyvtárat, sőt engedélyt kapott arra, hogy a bibliotékában levő ritkaságokat is megnézhesse. Keresztesi mindig nagy fontosságot tulajdonított a könyveknek. Külföldi útján nemcsak látogatta a könyvesházakat, hanem vásárolt is könyveket magának. A hollandiai egyeteméről könyvekkel megrakodva érkezett Bécsbe. „... Bécsben a könyveimért a harminczadot megadván, Császár hajóján . . . két láda könyveimmel: 7 mázsával utra indultam haza.”²

1781 októberében II. József kiadta a türelmi rendeletet, amely biztosította a vallás szabad gyakorlatát a Habsburg Birodalom országaiban. Ennek értelmében kezdte meg újra működését a nagyváradi református egyház 1782-ben, és lelképásztornak Keresztesi Józsefet hívta meg. Az eklézsia megszervezésének elhúzódása miatt lelkészi hivatalát Nagyváradon csak 1784-ben foglalhatta el. Addig ugyancsak a Bihar vármegyében levő Vértesen szolgált.

Első beszédét a nagyváradi gyülekezetben *Uj teremtet állat, melynek ábrázatjában midőn a' nagyváradi reformáta ekklesia felséges II. Jósef római tsászár és valójában apostoli király' vallás' szabados gyakorlás iránt ki-adott kegyelmes parantsolatjának ereje szerént, 1784-dik esztendőnek első napján, régi árvaságának gyásszából le-vetkezvén, az isteni tiszteletnek fel-állásával, egy valóságos új öröm esztendőt szentelt volna; a' keresztyén embert első tanításban le-festve elő-adta* címen tartotta. A prédikáció 1784-ben nyomtatásban is megjelent.

1784–1787 között Keresztesi, mint az újonnan megalakult református egyház első papja, küzdelmekkel és keserűséggel teli három esztendőt töltött Nagyváradon, sokszor tapasztalva az emberi tudatlanságot és hálátlanságot.

A nagyváradi nehéz esztendőkből, és később is élete folyamán mindig támogatója volt Teleki Sámuel erdélyi főúr, Bihar vármegye főispánja, majd erdélyi udvari kancellár, akinek családjában hagyomány volt a tudomány és a kultúra ápolása és támogatása. Teleki Sámuel és családja mindig baráti szeretettel fogadta Keresztesti nemcsak Nagyváradon, hanem Bécsben is, miután Telekit a király magyar alkancellárrá nevezte ki, és a Teleki család a Habsburg Birodalom fővárosába költözött. „... Ezen grófi ház tudott engemet szenvedni és szeretni”³ írja Keresztesi a Teleki családhoz fűződő baráti kapcsolatáról. Teleki Sámuel, — folytatja Keresztesi naplójában — „... ki egész grófi házával hozzám való hűségét, nemcsak közelebről Váradon, hanem távolabbról Bécsben is levélbeli correspondentiája által bizonyítja”,⁴ ismerte és értékelte Keresztesi műveltségét, tájékozottságát, becsületességét. Meghallgatta a véleményét az akkori politikai, kulturális és egyházi ügyekben, beszélgettek könyvekről, könyvnyomtatásról, érmékről, fegyverekről. A könyvek mellett Keresztesi régi érméket is gyűjtött, és számos tudóssal, köztük Weszprémi István orvostörténésszel levelezett ebben a témában.

Egyházi szolgálatait lelkiismeretesen végezte, prédikációit gondosan készítette el. Az egyházi beszédek mellett írt gyászverseket és alkalmi költeményeket is. 1784-ben József napján tartotta meg II. Józsefet köszöntő beszédét, amely *Atyafiait békességre intő Jósef, kinek képében a' felséges II. Jósef római tsászárt, . . . a' vallás szabados gyakorlásban szükséges keresztyén egymást el-türés iránt ki-adott kegyelmes parantsolatja szerént le-írta, és mindeneket az ő parantsolatjának meg-tartására Nagy-Várad Olasziban 1784-dik esztendőben böjt-más havának 19-dik napján tartatott Jósef napi gyülekezetben intett* címen jelent meg Nagyváradon a címben feltüntetett esztendőben.

Temetési beszédei közül nyomtatásban megjelentek: *Halotti cupressus, mellyel . . . Bállyogi Hégen Szé-nás Rebeka aszszonyinak, néhai . . . Tisza László úr el-maradott özvegyének . . . koporsóját bé-árnyékozta. Nagyváradon 1784-ben és Evangyéliomok szolgája, kinek rövid le-írásában . . . idősb. Piskárkosi Szilágyi*

¹ KERESZTESI József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a 18.-dik század végén.* Keresztesi József egykorú eredeti naplója. Pest 1868. 19.

² Uo. 21.

³ Uo. 122.

⁴ Uo. 160.

Sámuel urat Tiszántúl való superintendensét el-temettetésének alkalmatosságával Kovátsi udvar házánál 1785-ben . . . a szomorú hallgatóknak szemeik eleibe terjesztette Nagyváradon 1786-ban.

1787-ben a rágalmaktól és hálátlanságtól megkeseredve otthagyta Nagyváradot, és Szalacra ment lelkésznek, itt élt élete végéig, 1812-ig.

1788-ban Diószegen nyomtatták ki a *Keresztyén vitéznek fegyver ellen való orvossága az Isten félelme* című költeményét, amelyről a naplójában tesz említést⁵. Ugyancsak temetési beszédet mondott *Kettős gyász, mely midőn . . . Terjény Rebeka aszszonynak, néhai . . . Szénás József ur özvegyének halálát kedves hajadon leányának . . . Szénás Kata kis-aszszonynak-is halála követte, bé-borította a bályoki udvar-házat . . . 1789-dik esztendőben* címen, amely Diószegen jelent meg 1789-ben.

Magyar protestáns! ellened protestálok című versét Nagyváradon 1790-ben nyomtatták ki.

Közben 1790-ben Keresztessit az érmelléki egyházmegye tanácsbíróvá választotta, és tagja lett annak a bizottságnak, amelyiket a partiumi református lelkészek Bethlen Gábortól kapott nemesi jogainak feléléstése céljából az 1790-es budai országgyűlésre, majd Bécsbe az uralkodóhoz küldtek. Az országgyűlés ülései mellett időt szakított magának arra, hogy megtekintse és megvizsgálja „az universitas Pesten levő bibliothecáját”⁶, és bejárja a Budán levő királyi palotát. Találkozott a könyvgyűjtő és irodalompártoló Ráday Gedeonnal, meglátogatta a kor nagy történettudósait: Pray Györgyöt, Katona Istvánt, Horányi Eleket. Többször megnézte, megvizsgálta, majd részletesen leírta a magyar koronát és a hozzátartozó koronázási jelvényeket. Vitatkozott Horányi Elekkel a korona eredetéről.

A költői tehetséggel rendelkező Keresztesi mint énekköltő is maradandó érdemeket szerzett. Az 1806-ban megújított református énekeskönyvbe 37 éneket írt.

A magyar nyelv eredetével foglalkozó nyelvészeti tárgyú művét halála után adták ki: *Magyar nyelv eredete*. Néhai Keresztesi József kéziratából kiadta Fel-Apáthi Molnár Sándor. Pozsony, 1844.

Legnevezetesebb munkája a naplója, amely *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a 18-dik század végén. Keresztesi József egykorú eredeti naplója*. Pest, 1868. címen jelent meg S. Hoffer Endre közreadásában. A napló kortörténeti adatokban rendkívül gazdag, forrásértékű mű. Számos adattal járult hozzá Tóth Ferenc *A helvétziai vallástételt követő tul a' tiszai superintendenciájában élt református püspökök élete* (Győr, 1812.) című munkájához.

Szerencsi Nagy István kérésére készítette el a *Magyar Athenas* számára a már fentebb említett *toldalékot*, amely azt bizonyítja, hogy Keresztesi jártas volt nemcsak korának művelődési életében és könyvkiadásában, hanem alapos ismeretei voltak az elmúlt két évszázad irodalmáról és az akkor megjelent könyvekről is. A toldalékot először Harsányi István ismertette: *Bod Péter Athenasának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból* című tanulmányában,⁷ miután a kézirat előkerült a kunszentmiklósi református reálgimnázium könyvtárából. Harsányi a toldalékot Keresztesi Józsefnek Szakács József által lemásolt *Apróbb munkái* című kötetében találta meg. A könyvjegyzékben találunk 1786 után megjelent könyveket is, ami arra enged következtetni, hogy Keresztesinél is maradt egy példány, amelybe az évek múlásával a szerző, de lehet, hogy a másoló újabb adatokat írt be. A toldalék 70 címszóval bővítette volna a *Magyar Athenas* új kiadását. Keresztesi részben kiegészítette a lexikon adatait, részben új szócikkeket alkotott. A kiegészítések száma 16, az új szócikkek száma 54.

A toldalék szövegét egy öt pontból álló Megjegyzés előzi meg, amelyben a szerző rámutat munkája forrásaira, a szócikkek tartalmára, formájára, és közli adatgyűjtésének a célját:

1. „Itt semmi sem iratik a' mi bizonyos kútfőből nem vétetett volna, és meg nem lehetne mutatni bővebben is.
2. Némelly régi Magyar Versek csináltatnak azért, hogy az Olvasó tudja α hogy azon könyvek kéznél voltak β hogy ezeknek a' maiakkal való össze-vetéséből, a' Poesisnak kipalléroztatása meg tessék.

⁵ Uo. 174.

⁶ Uo. 250.

⁷ ItK 1928. 38. évf. 81–95.

3. Néhol a' Genealogia is feljegyeztetik, mert ezzel, mint sok Familiáknak használó do-
loggal az ilyen munka betesebbé tétetik, bár mindenütt ezt lehetne követni.
4. A' különös Történetek meg iratnak azért, mert ezek nem mindenütt találatván figyel-
mezést okoznak.
5. Két vagy három Titulus hosszabatska: de ezek bizonyos okokért rövidebbek nem le-
hettek. Mellyekkel ha a' Közhaszonra valamit szolgálhat, örömének 's fáradsága ju-
talmának tartja és magát többekre igéri.
Nagy Váradon, 1787. d. 2^a Jan. Keresztési József."

Felvetődik a kérdés, hogyan gyűjtötte össze Keresztési a todalék anyagát? Adatgyűjtő munkájában elsősorban saját könyvtárára támaszkodhatott. Mivel könyvtárának katalógusa, amit valószínűleg elké-
szített, elveszett vagy lappang valahol, csak feltételezni tudjuk, hogy milyen gazdag könyvesházzal ren-
delkezett. A kéziratból kiderült, hogy milyen forrásanyagot használt fel a szerző bizonyos szócikkek fe-
lépítéséhez. Ötször utal az általa felhasznált irodalomra:

- Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. Tom. 1–5. Viennae 1735–1742.
- Turóczy [László] Ladislaus: *Ungaria suis cum regibus compendio data*. Tyrnaviae 1768.
- Wagner [Károly] Carolus: *Analecta Scopusii sacri et profani*. Pars 1–4. Viennae–Posonii–Cassoviae 1773–1778.
- Weszprémi István: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. Vol. 1–4. Lipsiae–Viennae 1774–1787.
- Miskolczy Csulyak István: *Diarium Apodemicum*. Kézirat. OSzK Kézirattára.

Ezek minden bizonnyal megvoltak Keresztési könyvtárában. Biztosan állítjuk ezt a Miskolczy Csulyak István: *Diarium Apodemicum* című művéről, amely Keresztési felesége Zemplényi Krisztina (Zemplényi Gábor és Herczeg Mária leánya) családja révén került a szerző könyvtárába.⁸ Ezt a művet több szócikk felépítésében is felhasználta.

A todalék elkészítésében Keresztési felhasználhatta a Debreceni Református Kollégium Könyvtá-
rának az anyagát. A 16. és 17. században megjelent könyvek közül valószínűleg több megvolt a saját
könyvtárában, melyet nincs módunk rekonstruálni. De ezek a könyvek a *Régi magyar könyvtár*. 1–3. köt.
Bp. 1879–1898. és a *Régi magyarországi nyomtatványok*. 1–2. köt. Bp. 1971–1983. tételei szerint megvol-
tak és megvannak a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában, földrajzilag Keresztési számára a
legkönnyebben elérhető könyvtárban. Keresztési jól ismerte ezt a könyvtárat. Mint már fentebb említet-
tem, sokáig itt tanult, és később is gyakran megfordult a kollégiumban, és annak könyvtárában. Ezeket a
könyveket pontosan és hitelesen írta le.

Naplójában többször utal Teleki Sámuel könyveire, amelyeket a Teleki-család tartózkodási helyének
megfelelően Nagyváradon majd Bécsben látott. Ezek a könyvek később a marosvásárhelyi Teleki Könyv-
tárba kerültek. Telekitől, akivel könyvekről gyakran beszélgetett, hallhatott erdélyi nyomdából származó
más könyvről is. Ugyancsak az RMK és RMNy tételeiből szerzünk tudomást arról, hogy a Keresztési által
leírt könyvek egy része megtalálható a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban. Így ez a tény segített számos
könyv forrásának a feltárásában.

A todalékban bemutatott írók egy része Keresztési korában élt. Keresztési kortársának lehet tekinte-
ni azokat a szerzőket, akiknek művei 1740-től kezdve jelentek meg. A 18. század második felében élt és a
toldalékban szereplő író, tudós emberekkel Keresztési személyes kapcsolatot tartott fenn. Ismerte mun-
kásságukat, tudott műveik megjelenéséről, esetleg megszerezte, forgatta őket. Ezeknek a szerzőknek a
kortárs volta forrásértékű.

Keresztési Józsefnek a *Magyar Athenashoz* készített todalékában találunk 70 szócikket 70 szerzővel
és 101 új művel. Megállapíthatom, hogy a 70 szerzőből 54 literátor és a 101 megvizsgált mű Bod Péter

⁸ *Régi magyar költők tára. 17. század*. Szerk. KLANICZAY Tibor, STOLL Béla. 2. köt. Bp. 1962. 312.

írói lexikonában nem fordul elő, tehát számottevő bővítést jelentenek első magyar nyelvű lexikonunk számára.

A toldalék adatainak nagy része ma megtalálható a magyar könyvészeti segédanyagokban. De találunk benne bizonyos kiegészítéseket, amelyek egyes írók életére és működésére vonatkoznak. A kézirat tanulmányozása során megállapítható, melyek azok a könyvészeti feljegyzések — főként kéziratok —, amelyek az idők folyamán elvesztek vagy lappanganak valahol, de amelyeket Keresztesi ismert és felhasznált a toldalék elkészítésében: Erdődy Lajos egy kéziratosa műve, Herczegh János 2 kéziratosa műve, Kenessey Péter 3 kéziratosa műve, Madari János egy kéziratosa műve, Ónadi József de Vince egy „nyomatatás alá készített” műve, Szeles György 3 kéziratosa műve, Szilágyi Sámuel, [id.] kéziratjai, „Nevetlen könyv” 2.

A Keresztesi által összeállított toldalék ugyanakkor része Szerencsi Nagy István a *Magyar Athenaszoh* gyűjtött kiegészítő-jegyzékének, egy újabb adalék a magyar historia litteraria történetéhez.

BELLÁGH RÓZSA

Fáy András pedagógiai műve 1816-ból. Fáy András elsősorban szépíróként ismert. Nem törekedett arra, hogy átfogó pedagógiai rendszert alkosson tudományos igénnyel, nem volt a neveléstudomány teoretikusa. Hosszú pályája során azonban szépirodalmi műveiben és publicisztikai írásaiban sokat foglalkozott a kor nevelésügyének legfontosabb kérdéseivel, főként a nőneveléssel. Van azonban egy korai műve,¹ amelyet 1816-ban adott ki, és amely elméleti pedagógiai kérdésekkel foglalkozott. A *Próbatétel a mai nevelés két nevezetes hibáiról* címet viselő, és ma már könyvészeti ritkaságszámba menő munka részletes elemzésére és értékelésére még nem került sor.² A könyv két részből áll. Az első részben a szerző általános pedagógiai elveket fejteget Rousseau, Campe és a filantropisták nyomán, a második részben pedig a hazánkban szokásos nevelési elvek és a nevelési intézményrendszer hibáiról szól. Fáy a természetes nevelés rousseau-i elvéből indul ki, de elveti Rousseau-nak azt a nézetét, hogy a nevelés a társadalomtól elszakítva, attól függetlenül menjen végbe. Az embernek „társaságos állapota” nincs ellentétben „természetes állapotával”. Éppen a „társaságos állapot a mi természetes állapotunk” — vallja.

Fáy, mint a többi felvilágosodott szerző, az emberi élet céljául a boldogságot jelöli meg, majd felteszi a kérdést: „Minden embernek szükségképpen boldognak kell lenni?” „Nem! — adja meg a választ —, mert a boldogságra való elhatározást a természet más érző teremtményekre nézve szükségességgel kötötte ugyan össze, úgy hogy egy is elhatározatása ellen semmit nem tehet, hanem természeti ösztönei által annak megfelelnie kénytelen, de az embernek s egyedül ő neki, az értelemnél és az akaratnál fogva Szabadsága lévén, van módja s tehetsége, ha ezzel visszaélni kíván: tenni a Természet törvényei, s annál fogva boldogsága ellen; és így szüli magának állati világára nézve a betegséget és ideje korán való halált; erkölcsi világára nézve pedig a bűnt és annak büntetését, mellyek által magát a boldogságtól messze veti.”³ A boldogságot az ember a természet és a társadalom valamint a vallás törvényeinek megismerésével és megtartásával érheti el. Fáy hisz abban, hogy ezeket a törvényeket az ember „tehetségeinek” segítségével ismerheti meg. A tehetségeket fejleszteni kell, emellett azt is meg kell akadályozni, hogy rossz irányba fejlődjenek, vallja a szerző. „Az emberben születésekor minden tehetségek szunnyadnak, és nagyobb gyámoltalanságban állat nem születethetik, mint az ember, a ki születéskor csak csírja a leendő embernek. A nagy történetekhez rendszerint soká készül a természet, s mennél nemesebb az állat, annál tovább készíti el azt czéljára. Ezért születik az ember legnagyobb s legtovább tartó gyámoltalanságban, mellynél fogva társaságos élet nélkül tehetségei, a machinának fenn tartására is elégtelenek, nem hogy az ember

¹ *Próbatétel a mai nevelés két nevezetes hibáiról.* Szerzette FÁY András. Pesten, 1816. 169.

² Fáy pályáját számos összefoglalás elemzi. Ezek közül BADICS Ferenc: *Fáy András életrajza* Bp. 1890. és ERDÉLYI Pál: *Fáy András élete és művei* c. munkái foglalkoznak bőven és részletesen az író életművének egészével, de ezekben csak rövid bekezdések olvashatók korai pedagógiai művéről. Értékes, de vázlatos összefoglalás KOMÁROMY Lajos műve: *Fáy András mint pedagógus.* Bp. 1899. 62., de ő is inkább Fáy későbbi, nőneveléssel kapcsolatos munkáit elemzi részletesen.

³ FÁY András: *i. m.* 15–16.

boldogságát munkálódhatnak. Ezeket tehát tökéletesíteni kell.”⁴ Melyek azok a tehetségek, amelyeket ki kell fejleszteni az emberben? Fáy szerint „a tehetségek között az értelem jár elől, ő az uralkodó”. Az emlékező és képzelő tehetség az értelem szolgálatában kell hogy álljon, hiszen „amaz a multak tükrét, emez a jövőndő messzelátó csövet tartja elébe, hogy parancsait ezek tanulságaival idézhesse.” Fontos szerepe van még az életben az „érző” és „akaró” tehetségnek. A szerző azonban erőteljesen hangsúlyozza, hogy a tehetségek között „összhangzó arányosságnak” kell fennállni, mert „mi lenne akkor, ha a test vagy akarat az uralkodó pálczát az értelem kezéből kiragadván, parancsolnának, vagy az akarat helyett az érzések lennének elhatárolók?”⁵

Arra is választ ad Fáy, hogy milyen módon lehet a tehetségeket leginkább fejleszteni. Három lépcsőfokot kell végigjárni a tehetségek kifejtése érdekében. Az első a „kifejtés” időszaka, amely a gyermek életének első tíz évét öleli fel. Ekkor alakulnak ki az alapvető testi és lelki tulajdonságok, melyeket a természetben, mindig abból kiindulva kell kifejleszteni. Ezt követi a „nevelés” időszaka, amely tíz-tizenkét évig tart, tehát az ember 20–22 éves koráig. A nevelés feladata a szülőké és a pedagógusoké. Ennek az időszaknak a végére a növendék képessé válik arra, hogy önállóan megálljon a világban. A harmadik szakasz szerint az önképzés, az „önmunkásság” kora. Ez a nevelés időszakának befejeződésekor kezdődik, és az egyén önmaga végzi. Ez a szakasz csak az élet befejeződésével ér véget. Az egész életen át tartó permanens tanulás eszméje rendkívül haladó, ma is helytálló elképzelés. Rousseau nyomán Fáy is azt a nézetet vallja, hogy un. „negatív” nevelésben kell részesíteni a gyermekeket életük első tíz esztendejében. Véleménye szerint a gyermek teste és szelleme tíz éves kor alatt még nem elég fejlett ahhoz, hogy a tudományok lényegét felfogja. A szerző a saját kora oktatási-nevelési rendszere legfőbb hibájának tartja a tudományok korai oktatását.

„Hány tudomány van olyan, a melynek egy 10 esztendőn alól levő gyermek sem foglalatját, sem czélját meg nem értheti, m. p. az Algebra, Philosophia, Astronomia s ezeknek részei stb. Sok tudományt gyermeki módra asszimilál magának, mint p. o. a Historiát, mellyet csak mint meséket tanulván, a legfontosabbakat el fogja mellőzni. Így lesz a gyermek tudákos és csekély. . . Olyan lesz ő mint a gólya, melly csak a csekély mocsárt keresvén, a méjjebbre nem bátorkodik ereszkedni. Mások gondolatjainak gyűjteménye lesz minden tudása: fogja tudni mit gondoltak az emberek Aristotelestől fogva Kántig, a nélkül, hogy tudná, mit kelljen magának gondolni. Hányattatni fog egész életében, hibáztatva benne az állapotodott gondolkodás módja, melly jeles ember mindenkorai tulajdona.”⁶

Hogyan kell tehát a gyermeket tíz éves koráig helyesen nevelni? Erre a következő választ adja Fáy:

„Fenelonnak volt Dauphinja, Rousseau választott magának Emilt; légyen nékem is szabad Idealomnak, ha Fenelon s Rousseau nem vagyok is, egy egészséges születésű férfi gyermeket választanom. Szabadon nőjön fel 10 esztendő koráig, mint a szarvas az erdőben, nem esmérvén egyéb hatalmat, hanem azt, mellyet önnön gyengesége, s az és erőm által nékem maga ad maga felett. Oh ezeknél fogva, ha nevelői vesszóm, ha érzékeny nőgatásaim pihennek is, szívesen fog ő nékem engedni.

A Természet első munkáját a fejtést semmi erőszak ne fojtsa benne. Játék érje a játékot, s ezek a körülte lévő tárgyak fejteggessék teste s lelke tehetségeit.

„Ő 10 esztendő koráig a betűt sem esmerné, hanem ha játékból maga, tudtomon, vagy befolyásomon kívül megtanulná azt. Tudományos dolgokról nem álmodozna, de esmérne minden tárgyat maga körül nevével és technológiájával együtt.”⁷

4 FÁY András: *i. m.* 32.

5 FÁY András: *i. m.* 38.

6 FÁY András: *i. m.* 76–77.

7 FÁY András: *i. m.* 77.

Ebben a korban a gyermeknek közvetlenül kell tapasztalatokat szerezni, konkrétumok, megfogható tárgyak segítségével egyenesen a természetből. Ezzel ellentétben, mivel nálunk rendkívül korán kezdődik el a rendszeres oktatás, ezért a gyermekek ismereteiket már kezdetben is könyvekből, absztrakciók segítségével nyerik. Az ily módon elsajátított elvont fogalmak azonban zavarosak és homályosak számukra. A tanulók mélységükben nem is képesek felfogni az így közvetített ismereteket, értelmük nem fejlődik. „A tudományokban sokkal többre mehet, akit későbben kezdtek oktatni.” – vallja Fáy, és hozzáteszi: „Nem az ér előbb célhoz, a ki jókor indul, hanem a ki jó lovakon indul el.”⁸

Fontosnak tartja azt, hogy a szülő vagy a nevelő erőszakos módon de befolyásolja a növendék fejlődését. Véleménye szerint közvetett módon, a természet törvényeit figyelembe véve, elsősorban példaadással kell gyermeket nevelni.

„Példaadásom pedig örök tükör lenne neki. Így vigyáznék naponként neveledő fejlődésére, mint egy okos kormányos a sebes, de csendes folyón lelibegő hajóra; de erőszakos evezéssel erőt nem adnék a víznek, ne hogy szirthez ütődjön a hajó.

Ilyenkor, a mit már játékaiban is cselekedtem, gondosan vigyáznám természeti hajlandóságait, s kilesném természeti elhatároztatását.”⁹

Fáy hangsúlyozza, hogy az életnek ebben a korai szakaszában, az első tíz évben elsősorban a testi nevelést kell előtérbe helyezni. A gyermek rendszeres oktatását csak tizedik életévének betöltése után kell elkezdeni, akkor is lassan, fokozatosan, figyelembe véve a gyermek egyéni tulajdonságait, képességeit, érdeklődésének irányát.

„Tíz esztendő korában neveléséhez kezdenék. Nem egyszerre tenném azt, hanem lassan-lassan csipegetném tőle játékaikat. A vallás és természet tudományai velejével táplálnám értelmét, példaadásokkal formálgatnám akaratját. Néha egy két kiválasztott Játékszíni Darabban látná a bűn büntetését és a virtus megjutalmaztatását. De egyik tehetségére nézve is ön munkásságát el nem ölném. Szüntelen való munka, vagy játék váltanak fel nála egymást, s a veszteglő heverés elkerültetésével megmenteném képzelő tehetségét a káros kicsapongásoktól.

Egyszóval nevendékem természetére s polgárságára való tekintettel dolgoznám a Természettel kezét fogva annak boldogságán.”¹⁰

A rendszeres oktatás, képzés tíz-tizenkét évet vegyen igénybe – vallja Fáy – vagyis a huszadik, huszonkettedik életév betöltéséig tartson. Ekkorra már olyan ismeretekkel és jellembeli tulajdonságokkal léphet a világba, hogy ön maga is megállhatja a helyét.

„Tíz, legfellebb 12 esztendő alatt tanulhatna nevendékem annyit, a mennyi boldogságra szükséges, s karaktere bizonyos állapotást nyerhetne. Ekkor kilépne a világ piaczára erősen mint egy sudár élőfa, mint egy férfiú ön erejében való nemes bizakodással a reménnyel a jövődőhöz. Ifjui meg nem vesztegettetett erő, a szerencse változásainak truttzoló kedv s bátor lélek jegyzené ki őtet s romlott nevelés áldozatai között, kiknek hervadozó testek s gyáva csüggedező lelkek örökös szemrehányások maradnak azon nevelőnek, a ki a Természetnek szent törvényeit, mellyek soha magokat bosszulatlan nem hagyják, lábai alá tapodni merészli.”¹¹

Könyve második részében Fáy buktatókat, hibákat sorol fel, amelyeket gyakran elkövetnek a korabeli viszonyok között szülők és nevelők. A már említett korai tudományos nevelés mellett gyakori hiba az „elérzékenyülés”, vagyis az érzelmek túlzott előtérbe helyezése a nevelés során. Az író rendkívül károsnak tartja a kényeztetést, a szigorúság és következetesség mellőzését, a képzelet állandó ébrentartását.

⁸ FÁY András: *i. m.* 78.

⁹ FÁY András: *i. m.* 79.

¹⁰ FÁY András: *i. m.* 154.

¹¹ FÁY András: *i. m.* 155.

A színházlátogatás, regények olvasása, éjszakai multságok mind károsak a gyermekre nézve, mert ezek korán kifejlesztik benne az ábrándozás (Fáy szóhasználatával az andalgás) hajlamát.

„Az andalgás bennünk a képzelő erőnek legbájosabb munkálkodása. Tárgy nélkül való óhajások, nevetlen kívánságok, egy esmeretlen messze, jobb hazába való homályos vágyakodás az ő szüleményei. Ezen bájos hajlandóságnál nincsen szenvedhetetlenebb, ha határain túl lépvn, bennünket egy képzelt világgal úgy körül sző, hogy mintha azt, melyben élünk s élnünk kell, elmulatjuk, meg unjuk s bennünket mintegy ébren álmodókká téssen.”¹²

Fáy véleménye szerint kora nevelési rendszerének egyik legfőbb hibája a sokféle idegen nyelv oktatása. „A nyelvek tanulása nem kis teher a magyarnak; csapás rajta, mint a chinai tudósok lópatkós betűi.” Az a véleménye, hogy a sok nyelv, főleg a latin tanulása rengeteg időt vesz igénybe. Így kevesebb idő és lehetőség jut az igazán fontos „reális tudományok” oktatására a tanulmányok során.

Bő teret szentel Fáy a nevelés egyik legfontosabb tényezőjének, a nevelőnek. Felsorolja azokat a tulajdonságokat, képességeket, melyekkel egy jó nevelőnek rendelkeznie kell. A jó nevelő „értelme ki-művelt”, ismeri a vallás és a természet törvényeit, jó lélek- és emberismerő, amellettt jelleme, erkölcsi tulajdonságai olyanok, hogy példaként szolgálhat a gyermek számára. Kora oktatási rendszerének egyik legfőbb hibájátúl rója fel, hogy Magyarországon nincsen nevelőket képző intézet, nincs továbbképzés. Aki írni olvasni tud, már oktathat, anélkül, hogy bármiféle lélektani, pedagógiai vagy módszertani ismeretei lennének.

Műve utolsó részében Fáy egy, — a felvilágosodás korának alapvetően fontos kérdéstről fejt ki véleményét. Arra keres választ, szüksége van-e a társadalom minden rétegének magasabb tudományos ismeretekre. Mint ahogyan Rousseau, Fáy is úgy véli, hogy a tudományok csak a felsőbb rétegek számára szükségesek. A nép foglalkozzon iparral, kereskedelemmel, mezőgazdasággal.

„... Kereskedés és szorgalmatosság legyenek a nemzetnek első tökéletességei.” A tudomány a kiválasztottaké legyen, akik vezetésre hivatottak. Véleménye az, hogy „midőn a kofa, a szabó, a paraszt könyvet olvasgatnak. . . a nemzet Ninive sorsához készül.”¹³ Ezt a nézetét az író idősebb korában már több művében felülbírálta, sőt elvetette.

Fáy Andrásnak ez a korai nevelésméleti kérdésekkel foglalkozó műve pedagógiai irodalmunk jelentős és méltatlanul elfelejtett korai alkotása. Nyelve ma már kissé nehézkesnek tűnik, de figyelembe kell vennünk, hogy a mű nyelvújítás időszakában született, amikor magyar filozófiai, pedagógiai műszavak még nem álltak rendelkezésre, sok fogalomra magának Fáyknak kellett megfelelő szót találni.

Pedagógiai nézetei közül ma már nem mindegyik helytálló, de a reformkor hajnalán sok valóban élő nevelési problémára próbált választ keresni. Kár, hogy a mű csak szűk körök számára válhatott ismertté.

FEHÉR KATALIN

Vizelety Béla litografált magyar királyképsorozata. Az 1994. december 17-ei Honterus-aukcion szerepelt egy rövid történeti szöveggel kísért magyar vezér és királykép-sorozat litográfia megoldásban 1885-ből, amely kimaradt a *Nádasdy-Mausoleum* későbbi változatai közül.¹ A könyv a Légrády testvérek kiadásában jelent meg, ugyanott, ahol Dolinay Gyula arcképcsarnokának 1886-tól kezdődően ismétlődő kiadásai is, amelyek a *Mausoleum* 17. századi rézmetszeteinek reprodukcióit fametszetben, az eredeti képek kiegészítéseit (pl. Széchenyi, Kossuth, Liszt stb.) pedig a bécsi Theodor Mayerhofer litográfiáiban tartalmazták.² Nem sok keresés kellett hozzá, hogy a Honterus-féle kötetre vonatkozó hirdetés példá-

¹² FÁY András: i. m. 120.

¹³ FÁY András: i. m. 147.

¹ *A Honterus antikvárium XX. árverése.* Bp. 1994. 65. sz. *Magyar vezérek és királyok arcképcsarnoka.* Magyarország rövid történetével 1885-ig. 4. növ. kiad. Bp. 1885. Légrády.

² RÓZSA Gy.: *Magyar történetábrázolás a 17. században.* Bp. 1978. 79, 160. 81. jegyzet.

1. kép Vizkelety Béla: I. István (litográfia)

2. kép Vizkelety Béla: Könyves Kálmán (litográfia)

3. kép Vizkelety Béla: III. László (litográfia)

4. kép Vizkelety Béla: II. József (litográfia)

nyait a szintén Légrády-kiadású *Pesti Hírlap* 1885-ös évfolyamában megtaláljuk.³ A hirdetés a szöveg szerzőjét és a képek mesterét is megnevezi a szabadságharcban is részt vett evangélikus főiskolai tanár Batizfalvi István, illetve a főleg történeti festő és litográfus Vizkelety Béla (1825–1864) személyében.

Ennek alapján kialakul előttünk az érdekes kis kötet története. Első kiadása 1863-ban a Pollák testvéreknél jelent meg 55 oldalas kronológiai szöveggel. A második, harmadik és negyedik már Légrádyék impresszumát viseli és 70, illetve 96 oldal szöveg kíséri. Az utolsó kiadásban a szerző és az illusztrátor nevét elhagyták, ezért nem szerepelhetnek a lapok Vizkelety oeuvrejében Gerszi Teréz magyar litográfia-történetében, holott Szinnyei József a kötet több kiadását említi Batizfalvi művei között.⁴

A 139 × 100 mm méretű lapokon az egyes alakok gotizáló keretben jelennek meg, a sorszámozás fent található 1-től 60-ig. Nem szolgai másolatok a *Mausoleum* nyomán, megváltozik a beállítás és a környezet, de bizonyos darabok (többek között Aba Sámuel, II. Géza, III. István, Ottó) annyira emlékeztetnek a *Mausoleumra*, hogy ismeretét biztosra kell vennünk. I. Istvánnál az országépítés, Könyves Kálmánnál a tudós jelleg kerül hangsúlyozásra. A gyermek III. Lászlónál a fiatalkori halál bemutatását tartotta fontosnak, de azt nem tudjuk, hogy a németet hivatalos nyelvvé tevő II. Józsefnél mit akart a zsinóros ruhával kifejezni.⁵

A 19. században tehát nemcsak Josef Kriehuber, hanem magyar mester, Vizkelety Béla is készített aktualizált változatot a *Mausoleum* képeiről, amely ugyan gyengébb kvalitású az osztrák mesterénél, de mégis megérdemli figyelmünket. A jellegzetes stílusú kis képek nemcsak Vizkelety művészetének ismeretéhez járulnak hozzá, de értékes kiegészítést jelentenek a magyar történeti litográfia történetéhez is.

RÓZSA GYÖRGY

³ Például *Pesti Hírlap* VII (1885). 129. sz. május 11, 149. sz. június 1. Dolinay Gyula könyve ugyanitt a január 1. szám 11. lapján.

⁴ SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp. 1891. 679–681. h. — GERSZI TERÉZ: *A magyar kőrajzolás története a XIX. században*. Bp. 1961. 212.

⁵ A képek a következők: 1. Attila, 2. Buda (a hunokról a szövegben nem esik szó), 3. Álmos, 4. Árpád, 5. Zsolt, 6. Taksony, 7. Géza, 8. I. István, 9. Péter, 10. Aba Sámuel, 11. I. András, 12. I. Béla, 13. Salamon, 14. I. Géza, 15. I. László, 16. Kálmán, 17. II. István, 18. II. Béla, 19. II. Géza, 20. III. István, 21. II. László, 22. IV. István, 23. III. Béla, 24. Imre, 25. III. László, 26. II. Endre, 27. IV. Béla, 28. V. István, 29. IV. László, 30. III. András, 31. Vencel, 32. Ottó, 33. Róbert Károly, 34. I. Lajos, 35. Mária, 36. II. Károly, 37. Zsigmond, 38. Albert, 39. I. Ulászló, 40. V. László (Hunyadi János hiányzik), 41. I. Mátyás, 42. II. Ulászló, 43. II. Lajos, 44. Zápolya János, 45. I. Ferdinánd, 46. Miksa, 47. Rudolf, 48. II. Mátyás, 49. II. Ferdinánd, 50. III. Ferdinánd, 51. IV. Ferdinánd, 52. I. Lipót, 53. I. József, 54. III. Károly, 55. Mária Terézia, 56. II. József, 57. II. Lipót, 58. I. Ferenc, 59. V. Ferdinánd, 60. I. Ferenc József.